

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Кваліфікаційна робота

Освітній рівень – бакалавр

на тему: «Контакти населення Моравії зі скіфами у кінці VII - на початку V
ст. до н.е.»

Виконав: студент 4-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»
освітньої програми «Історія»
Курбаль Нікіта Михайлович

Науковий керівник: к.і.н., доц. кафедри археології НаУКМА
Білинський Олег Олегович

Рецензент: к.і.н., старший науковий співробітник, завідувач відділу Польовий
комітет Інституту археології НАН України
Болтрик Юрій Вікторович

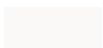
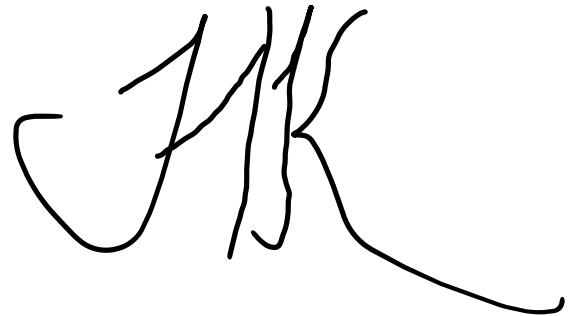
Кваліфікаційна робота
захищена з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

**Декларація академічної доброчесності
студента НаУКМА**

Я, Курбаль Нікіта Михайлович., студент 4 р. н. факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: nikita.kurbal@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна робота на тему «Контакти населення Моравії зі скіфами у кінці VII - на початку V ст. до н.е.» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1-3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;
- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи StrikePlagiarism.
- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

АНОТАЦІЯ

Тема: «Контакти населення Моравії зі скіфами у кінці VII - на початку V ст. до н.е.»

Автор: студент 4-го р. н. першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, спеціальності 032 «Історія та археологія» освітньої програми «Історія»

Науковий керівник: Білинський Олег Олегович

Захищена: " ____ " _____ 2024 р

Короткий зміст роботи: Кваліфікаційна робота є дослідженням контактів населення Моравії зі скіфами у кінці VII – на початку V ст. до н.е., коли Центрально-Східній Європі розпочинаються Скіфські походи. В цьому контексті дослідники зазвичай розглядають Скіфські походи лише з військової сторони питання, почасти не розглядаючи інші типи взаємодії і впливу, такі як торгівля, культурний обмін, зміни в практиці фортифікації і заселення регіону. Саме ці питання і досліджуються в даній роботі.

Для розкриття теми було залучено публікації археологічних матеріалів, які включають в себе публікації скіфських предметів, зафіксованих в Моравії та теоретичні наукові праці.

Кваліфікаційна робота висвітлює питання культурного впливу кочовиків на регіон. Було прослідковано зміни, які зазнало населення регіону від періоду до початку і під час Скіфських походів, серед яких поява речей скіфського типу в матеріальній культурі населення Моравії та зміна розмірів і системи укріплень на городищах автохтонних культур регіону. В рамках цього не можна було уникнути і розгляду ситуації в Моравії до початку Скіфських походів і під час них, оскільки ці питання поснують ті процеси, які до змін і призвели.

ЗМІСТ.

ЗМІСТ.	1
ВСТУП	2
1. МОРАВІЯ ПЕРЕД І ПІД ЧАС СКІФСЬКИХ ПОХОДІВ	5
1.1. Моравія напередодні Скіфських походів	5
1.2 Скіфські походи і штурм Моравської брами	14
2. ВПЛИВ СКІФІВ НА НАСЕЛЕННЯ МОРАВІЇ.	30
2.1. Мілітарний вплив скіфів на населення Моравії.	33
2.2. Культурний вплив скіфів на населення Моравії.	39
ВИСНОВКИ	51
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.	54
Подяки.	61
Додатки.	62

ВСТУП

В епоху галльштатту Моравія виступала важливим транзитним регіоном, через який був прокладений зв'язок між балтійським і середземноморським узбережжями, тут також відбувалась взаємодія двох великих європейських культурних центрів тяжіння – лужицького і галльштаттського культурних комплексів.¹ Скіфські походи, які торкнулись широких територій в Центрально-Східній Європі, не минули і Моравії. Їх присутність в регіоні призвела до депозиції великої кількості зброї скіфського типу в культурні шари поселень і городищ місцевих культур – платеніче і гораковської. (Див. додаток 1.) Більшість цієї зброї це скіфські вістря стріл.² Враховуючи локацію і характерні пошкодження цієї зброї, а також шари руйнування поселенських пам'яток і інші маркери нападу, дослідники розглядають присутність скіфів в Центрально-Східній Європі як військові походи, загарбання і грабунок. І це не дивно, оскільки переконливих доказів того, що в кочовиків був якийсь інший тип взаємодії з місцевим моравським населенням переважно нема: 1. Більшість скіфських знахідок в регіоні це зброя. 2. В похованнях місцевого населення фази HaD майже не зустрічаються предмети скіфського походження.³ Тому дослідники розглядали присутність скіфів переважно в парадигмі військової діяльності, проте з останніми дослідженнями і публікаціями археологічних матеріалів ця картина може змінитись.

Актуальність дослідження полягає в тому, що розгляд теми Скіфських походів в Центрально-Східну Європу відбувається в основному в парадигмі

¹ Butrimas A., Jovaiša E. The balt's amber route to classical civilization. *International amber researcher symposium "Amber. Deposits-collections-the market"* : 36. доповідей конференції, Gdansk, 22–23.03.2013. Gdansk, 2013. c. 73. ; Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. *Seminář 2.* / ed. by Z. Měřinský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 54

² Chochorowski, J. Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, c. 32

³ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 33

військової діяльності, проте питання культурного впливу і інших типів взаємодій, окрім як військової, почасти не піднімається. Розгляд кожного типу взаємодії окремо не дасть повноцінної картини впливу кочовиків, тому в цій роботі я намагатимусь дослідити усі спектри відносин між кочовиками і осілим населенням Моравії.

Об'єктом дослідження є Скіфські походи в Моравію, їх наслідки та вплив кочовиків, як військовий, так і культурний.

Предметом дослідження є археологічні матеріали залишені скіфами та місцевим населенням Моравії.

Географічні межі роботи: охоплюють переважно регіон Моравія, проте будуть залучатись і матеріали з інших територій, де впродовж доби раннього заліза також відбувались контакти між осілим населенням та кочовиками.

Хронологічні рамки роботи – це кінець VII - початок V ст. до н.е. Нижня межа зумовлена початком Скіфських походів, верхня – кінцем. Такий принцип обраний через те, що присутність скіфів в Моравії досі не є чітко датованою в наслідок браку наукової розробки теми і польових досліджень. Оскільки абсолютні дати періодів HaC-HaD є дискусійними, а їх з'ясування не є завданням роботи, для окреслення датувань у роботі використовуватиметься відносна хронологічна схема Пауля Райнеке, яка прийнята для опису пам'яток Центрально-Східної Європи впродовж гальштаттського та латенського періодів.⁴ **Метою роботи** є дослідити всі можливі на даний момент спектри взаємодії кочового і осілого населення в Моравії, не уникаючи менш яскравих в археологічному плані типів взаємодій на кшталт торгівлі чи культурного обміну.

Завданнями роботи є:

- Для розуміння змін, які принесли кочовики в регіон окреслити загальний стан речей в Моравії до вторгнення скіфів.

⁴ Детальніше див.: H. Agerskov Rose et al. Radiocarbon dating and Hallstatt chronology: a Bayesian chronological model for the burial sequence at Dietfurt an der Altmühl 'Tennisplatz', Bavaria, Germany / *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2022. Vol. 14, no. 4.

- Дослідити явище Скіфських походів загалом і в межах Моравії, визначити основні принципи атрибуції та датування скіфських предметів в ареалі місцевого населення.
- Дослідити, як вплинули Скіфські походи на систему заселення та фортифікації Моравії.
- Дослідити скіфський культурний імпорт і запозичення практик в пам'ятках населенням Моравії.

1. МОРАВІЯ ПЕРЕД І ПІД ЧАС СКІФСЬКИХ ПОХОДІВ

1.1. Моравія напередодні Скіфських походів

Щоб зрозуміти наслідки, масштаби і інші аспекти Скіфських походів, для початку необхідно дослідити те, куди кочовики прибули. Це дозволить не тільки оцінити вплив скіфів на регіон, але й зрозуміти, якого впливу в теорії могли зазнати номади самі, в результаті контактів із місцевими культурами.

Моравія в VII-V ст. до н.е. це строкатий в етнокультурному плані регіон. На відносно невеликій території дослідники локалізують 3 культури. В північній і центральній частинах розміщувалась культура платеніче, яку дослідники відносять до культурного кола лужицької спільноти, південна частина була заселена переважно представниками гораковської культури, а в найбільш південних частинах регіону ймовірно розселилась невелика група календерберзької культури.⁵ (Див. додаток 2.)

Ситуація, яка на момент фази HaD склалась в Моравії дещо важка для розуміння. Культурна строкатість і різноманітність регіону проявляється не тільки в межах усього населення, але й межах навіть однієї культури. Так, наприклад, гораковська культура ділиться дослідниками на 5 груп, які розселені по Моравії і кожна з них має свої специфічні особливості.⁶ Для розуміння того, як формувалась культура цього різнобарвного населення в Моравії, треба оцінити те, що на це формування впливало.

В першу чергу на це питання можна відповісти тим, що Моравія – дуже важливий на момент доби раннього заліза транзитний регіон. Торгівля і обмін почасти є основною причиною культурних запозичень. Крізь Моравію проходив Бурштиновий шлях, який поєднував Балтійське узбережжя з середземноморськими полісами.⁷

⁵ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. с.30

⁶ Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. с. 138

⁷ Butrimas A., Jovaiša E. The balt's amber route to classical civilization. *International amber researcher symposium "Amber. Deposits-collections-the market"* : 3б. доповідей конференції, Gdansk, 22–23.03.2013. Gdansk, 2013. с. 73.

Ще одним чинником культурної строкатості Моравії виступає те, що цей регіон є своєрідною периферією між двома дуже значними для доби раннього заліза центрами тяжіння – лужицею і галльштаттом. Південна частина Моравії була заселена дунайськими культурними групами, які були відчутно пов'язані зі східним галльштаттом, а північна частина належала вихідцям з лужицької культури.⁸ Бурштиновий шлях лише сприяв тому, щоб галльштатська культура ще глибше вкорінювалась в Моравію.⁹

Для того, щоб краще скласти загальну картину того, які процеси відбувались в Моравії незадовго до того, як туди вторглись скіфи і носії культури векерзуг, варто зупинитись окремо на кожній з культурних груп, які заселяли цей регіон.

Культура платеніче вважається похідною групою лужицької культури, яка з часом під впливом східного галльштатту трансформувалась і виділилась в окреме явище. Вплив галльштатту на формування платеніче проявився в основному в змінах в поховальному обряді. Появу камерних поховань в культурі платеніче пов'язують з впливом галльштатту, оскільки до того, як почали поширюватись поховання цього типу, населення лужицької і похідних від неї культур практикувало в основному кремаційні поховання в урнах.¹⁰ Галльштаттизація платеніче була поступовою, спочатку в похованнях почало з'являтися більше інвентарю, а урна іноді почала замінятись амforoю, згодом, в фазах HaC2 – HaD1 насиченість деяких поховань досягає піку, в цей же час в ареалі платеніче почали з'являтися багаті камерні поховання.¹¹ Могильна яма камерної гробниці почасти була квадратної або прямокутної форми, стінки

⁸ Makarová E. Chamber tombs of the Platenice culture – elite burials?. *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* : 3б. доп. конф., м. Linz, 2013. с. 96

⁹ Там само. с. 96

¹⁰ Там само. с. 96-97

¹¹ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South..* Sidestone Press. 2017 с. 31

камери облицьовувались камінням.¹² Цей новий тип могил для культури платеніче є чужорідним і вірогідно запозиченим з культур східного галльштату.¹³

Можна провести цікаву паралель, оскільки подібний вплив галльштату на лужицьку культуру відбувся не тільки в Моравії. В Сілезії – західна (шльонська) лужицька культура також зазнала значного впливу з боку галльштату. З XIV ст. до н.е. в Шльонську домінувала практика кремації, проте з часом в регіоні почали з'являтися поховання, які дослідники пов'язують з появою галльштаттського населення в ареалі існування західної лужиці.¹⁴ Такі камерні могили не є чисельними у порівнянні зі звичайними похованням з урнами, проте, це явне культурне запозичення, яке поки що можна визначити, як лише часткове проникнення галльштаттських груп в лужицю, оскільки інші сфери життя, як от устрій поселень не зазнали значних змін.¹⁵

В ареалі культури платеніче також часто зустрічаються і різні речі імпортного походження, причому ці речі почасти не обмежені походженням виключно з територій східноальпійського галльштату, іноді зустрічається імпорт і з територій сучасних Італії та Німеччини.

В Богемії, на периферії білянської культури та культури платеніче зафіксовані залізна сокира не місцевого походження, і фібула в формі півмісяця, яка походить з східно-альпійського регіону.¹⁶ В Моравії імпортні предмети в ареалі культури платеніче також фіксуються, проте вони

¹² Makarová E. Chamber tombs of the Platenice culture – elite burials?. *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* : 3б. доп. конф., м. Linz, 2013. с. 96

¹³ Там само. с. 96

¹⁴ Baron J. The Hallstatt Period in Śląsk. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages*. Warszawa, 2017. с. 380

¹⁵ Там само. с.384

¹⁶ Trefný M. Hallstatt elite burials in Bohemia from the perspective of interregional contacts. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. Sidestone Press.2017. с. 118 - 119

трапляються не дуже часто та спорадично.¹⁷ Так, в похованні культури платеніче на території могильника Моравичани була знайдена булавка, яка походить або з східно-альпійського регіону, або з Паданської рівнини.¹⁸ Залізні предмети з платеницького городища Подивице свідчать, що в фазі HaC1a носії культури контактували з населенням південно-східного галльштатту.¹⁹

Загалом, можна відмітити певну консервативність культури платеніче щодо запозичень з галльштатту, оскільки попри потужний торгівельний шлях і сусідство з галльштаттом – запозичення не є значними, камерні могили скоріше можна віднести до розвитку еліти, яка поступово переймала спосіб життя поширений в галльштатті, при тому, кремаційне поховання в урнах все ще було домінуючим в ареалі культури платеніче.²⁰

Подібна ситуація склалась і у вже згаданому Шльонську, де лужицьке населення переймало з галльштатту лише певні функціональні і технологічні рішення, а кількість камерних поховань також не є великою, і також вірогідно такі багаті поховання є проявом місцевої еліти.²¹

Гораковська культура набагато тісніше пов'язана з галльштаттською. Раніше також гораковську культуру вважали спорідненою з календерберзькою, проте зараз ця теорія не вважається актуальною.²² Структура гораковської культури доволі складна, існує розділення на 5 різних племінних груп: : Зноймо, Крумлов-Ославани, Брно, Жданиця, Бреклав. Усі ці групи відрізняються одна від одної матеріальною культурою, а економічним

¹⁷ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. с. 43

¹⁸ Там само. с.39

¹⁹ Там само. с. 39

²⁰ Там само. с. 39

²¹ Baron J. The Hallstatt Period in Śląsk. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages*. Warszawa, 2017. с. 384

²² Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. с. 10

центром всієї культури вірогідно виступала група Брно.²³ Загалом, дослідники вносять гораковську культуру в коло східно-галльштатських культур.²⁴

Гораковська культура почала формуватися в фазі HaC разом з тим, як Центрально-Східною Європою ширилась більш розвинута металургія. Саме формування гораковської культури припадає на фазу HaC2, і найдавнішими характерними для неї предметами є – декоровані керамічні посудини.²⁵ Раніше, в цьому ареалі існувала подільська культура, яка не мала жодних декорацій на керамічних посудинах. Проте, чи розвинулась гораковська культура з подільської як автохтонна, чи стала наслідком інших імпульсів, які вплинули на її формування, досі існують дискусії.²⁶

Протягом раннього періоду гораковської культури (кінець VIII - початок VII ст. до н.е.) в поховальній практиці домінували поховання в кремаційній урні, проте вже в наступній фазі – класичній (фаза HaC2), почав з'являтися і скелетний тип поховання з курганом, почасти почали з'являтися багатші поховання з великою кількістю предметів в них.²⁷ Найбагатші поховання гораковської культури зазвичай є камерними і знаходяться під курганом, в них фіксується багатий поховальний інвентар, найрозкішнішими предметами цих поховань були бронзові посудини та залізні списи, які вказують на контакти з південно-східним альпійським регіоном та північною Італією, існували також і біритуальні поховання.²⁸

Поховання з возами відомі в Європі з доби бронзи і поширені як на північ від Альп, так і на південь – у етрусків.²⁹ Така поховальна практика

²³ Golec M. *Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu*. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. с.10

²⁴ Там само. с. 11

²⁵ Там само. с. 10

²⁶ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. с. 32.

²⁷ Čižmář M. *Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku*. Praha : Libri, 2004. с. 101-105.

²⁸ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. с. 37

²⁹ Pare C. F. E. *Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe*. Oxford. *Oxford Committee for Archaeology. Oxbow Books.*, 1992. с. 218

широко відома в могилах еліти білянської культури в Богемії, проте в Моравії ця практика судячи з наявної інформації не набула значного поширення, усього відомо декілька фрагментів возів – частина з яких була зафіксована в під курганами в Брно-Голаському і в Горакові-Глазниці, а інші – в печері Бича Скеля.³⁰ Більш точні данні існують про вози в похованнях гораковської культури в окрузі Зноймо і про один поряд з населеним пунктом Грушовани неподалік від Брно. В цих випадках символічні вози були знайдені в дуже багатих камерних похованнях, а самі вози схожі на ті, що побутували в сусідній гораковській білянській культурі.³¹

В печерах Бичої Скелі знайдено фурнітури від возів, кількість яких відповідає щонайменше 5 транспортним засобам.³² Ця пам'ятка є найбільш визначною по кількості возів в Моравії. Що характерно, фурнітура возів знайдена в Бичій Скелі відповідає типам возу, які були поширені набагато західніше, що свідчить про те, що це запозичення з галльштаттського культурного кола, при цьому, вважається, що в Моравії не було власної традиції виробництва церемоніальних возів.³³

Календерберзька культура представлена на територіях Словаччини, Угорщини та Австрії.³⁴ На мапах цю культуру зазвичай поміщають в крайній південь Моравії в вигляді невеличкого осередку в Бржедавському і Микуловському районах, проте існування цього осередку це питання, яке досі переоцінюється і далеке від консенсусу.³⁵

³⁰ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. с. 33

³¹ Там само. с. 33-34

³² Pare C. F. E. Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe. Oxford : Oxford Committee for Archaeology. Oxbow Books., 1992. с. 175 – 176.

³³ Там само. с.175

³⁴ Hladikova K., Kmet'ová P. Social Dimension of Burial Mounds of Kalenderberg Group (Hallstatt Culture): Case Study of Burial Mounds in Sopron-Burgstall Cemetery. *19th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Pilsen, 10 May 2013.с. 1

³⁵ Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. с. 10 : Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone

Проте, не можна відкидати впливу календерберзької культури на населення Моравії, оскільки починаючи з IX ст. до н.е. в Середньому Подунав'ї утвердилась галльштаттська культура, а Моравія стала своєрідною периферією, де відбувалась взаємодія лужицького і галльштаттського культурних кіл.³⁶ Тому, календерберзька культура, яка найтісніше пов'язана з Подунав'ям і межує з гораковською культурою на крайньому півдні Моравії вірогідно спричинила значний вплив на культурогенез у Моравії.

Ще одним аспектом, який мав значний вплив на економіку і культуру населення Моравії в галльштаттську епоху виступає бурштин. Бурштиновий шлях мав колосальне значення для регіону. До прикладу, про це свідчить те, як його обороняли – в Моравській брамі, крізь яку проходив цей торгівельний маршрут розташовано два великих городища з площею у 13 і 19 гектарів.³⁷ Бурштин широко використовувався населенням Моравії в ролі прикрас. Його фіксують в могилах, на територіях поселень і городищ, а також, і в Бичій Скелі, яка вірогідно мала певне релігійне призначення.³⁸ В похованнях, які почасти зазнали грабунку, фіксують поодинокі намистини, які скоріш за все початково були повноцінними бусами. Велика кількість бурштинових намистин відома з трьох камерних поховань культури Платеніце в Пустимержі, які були віднесені до HaC2 - HaD1. В них зафіксували 179 бурштинових намистин, а в Бичій скелі понад 1800.³⁹ Бурштинові вироби також відомі зі скарбу біля

Press. c. 97 ; Hladikova K., Kmet'ová P. Social Dimension of Burial Mounds of Kalenderberg Group (Hallstatt Culture): Case Study of Burial Mounds in Sopron-Burgstall Cemetery. *19th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Pilsen, 10 May 2013. c. 1

³⁶ Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. *Seminář 2.* / ed. by Z. Měřínský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 56

³⁷ Čižmář M. *Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku*. Praha : Libri, 2004. c.119, 245.

³⁸ Mírová Z., Golec M. Halštatská Býčí skála. Minulost, přítomnost a budoucnost / Hallstatt Period Býčí Skála Cave. Past, Present and Future. *Sborník Referátů z Konference k Mezinárodnímu Roku Jeskyní a Krasu*, Českovice, 17-18 October 2021.c. 17

³⁹ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. c. 41-42

городища Рисів, який датують фазою HaD1.⁴⁰ Окрім цього, на територіях моравських поселень відомі майстерні з обробки сирого бурштину: дві в ареалі гораковської культури - у Брно-Ржечковіце та Куржимі, які датуються фазами HaC2 – HaD1, ще дві були також зафіксовані на території поселення культури платеніче в Краліце-на-Гані.⁴¹

Про внутрішньо-моравські культурні процеси також є багато цікавої інформації. Гораковська культура на півночі свого ареалу межує з культурою платеніче в районі Вишківської брами, яка знаходиться південніше за Моравську і також була частиною Бурштинового шляху.⁴² Цей природний кордон ще з часів доби бронзи став важливим прикордонним районом, де відбувалась взаємодія між середньо-дунайською та лужицькою культурними групами.⁴³ Район Вишківської брами загалом був заселений представниками лужицького культурного комплексу. У цьому районі взаємодія гораковської культури і культури платеніче проявляється в основному в керамічних матеріалах з поселень, меншою мірою в поховальній кераміці. На впливи гораковської культури також вказує розташування поховань, проте остання теза потребує подальшої наукової розробки і польових досліджень.⁴⁴ Проте відсутність металевих імпортованих предметів в похованнях культури платеніче в Вишковському районі свідчить про те, що вплив більш галльштаттизованого горакова на платеніче тут не дуже значний, але в районі Простейова ситуація інша – тут в багатих камерних похованнях платеніче зустрічаються і металеві предмети гораковського походження, а також інший імпорт, який свідчить, що

⁴⁰ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 213

⁴¹ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. c.42

⁴² Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. c. 10

⁴³ Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. Seminář 2. / ed. by Z. Měřínský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 54

⁴⁴ Там само. c.63

навколо Простейова зв'язки гораковської культури з платеніче були набагато сильніші.⁴⁵

Отже, якщо підсумувати, загальна картина в Моравії перед початком Скіфських походів виглядає наступним чином: Відбувається відчутний розвиток місцевих культур, в основному це видно в тому, що в HaC2 – HaD1 починають з'являтися багаті камерні поховання з великою кількістю металевих предметів, проте вони все ще співіснують з традиційними для регіону похованнями в урнах. Поява зброї в багатих похованнях свідчить про появу прошарку військової еліти.⁴⁶ В самому регіоні відбувається активний культурний обмін, як між основними культурами Моравії, як от зв'язки платеніче і горакова, так і «зовнішній», який вірогідно проникає в Моравію через календерберзьку культуру і приносить з собою імпорт з західніших регіонів, до прикладу з півночі Альп чи північної Італії. Цей культурний імпорт вірогідно йде через Дунай.⁴⁷

Окрім цього наглядно бачимо і певний розвиток економіки регіону. З'являються бурштинові майстерні на території поселень, в яких фіксується бурштин в усіх формах обробки від сирця, до напівобробленого і готових виробів. Це свідчить про те, що Моравія є не тільки транзитним регіоном, але й сама по собі міцно прив'язана до Бурштинового шляху і має повний цикл обробки основного товару цього шляху. В фазах HaB2 – HaC1a до того ж, побутують великі городища з складною системою оборони, які вимагають концентрації величезних ресурсів для їх спорудження.⁴⁸

⁴⁵ Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. Seminář 2. / ed. by Z. Měřínský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 63

⁴⁶ Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. c. 37

⁴⁷ Chmelo L. Identification and chronological aspects of western influence in northeast Alpine region of Hallstatt culture. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. c.161

⁴⁸ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 33

Тому можна сказати, що Моравія в періодах HaC – HaD1 була на певному піку свого розвитку, тому з розумінням цього, варто поглянути на те, що сталося під час Скіфських походів і якими були наслідки цього столітнього процесу.

1.2 Скіфські походи і штурм Моравської брами

Питання Скіфських походів відоме в історіографії ще з 80-х років XIX століття. З часів експедицій Карла Машка на території городища Котоуч-Штрамберк та печери Чортова діра дослідники намагались пояснити те, звідки в Чехії з'явилися скіфські вістря стріл.⁴⁹ Приблизно в цей самий час, під час сільськогосподарських робіт в Оджанському повіті Любуського воєводства в західній Польщі, знаходять скарб з Віташкова (в тогочасній німецькій історіографії фігурує як скарб з Веттерсфельде) і вже в 1883 році Адольф Фрутвенглер представляє цю знахідку науковій спільноті, яка спричиняє хвилю зацікавленості в дослідників.⁵⁰ Дещо пізніше, в 1896 і 1899 роках, тему досліджує Пауль Райнеке і, судячи з усього, він один з перших припускає, що розкидані по Центрально-Східній Європі предмети скіфського походження можна інтерпретувати, як сліди проникнення кочовиків в цей регіон.⁵¹ Так починалась довготривала історія вивчення цього заплутаного питання.

Лише останніми роками наукова спільнота досягла консенсусу в тому, що явище Скіфських походів все ж таки існувало, хоча ще чверть століття тому деякі дослідники, як от Герман Парцингер, ставили під сумнів як присутність скіфів в Центрально-Східній Європі, так і наслідок цієї присутності – спалені кочовиками городища місцевих культур.⁵² Парцингер вважав, що спалені городища – це конфлікти автохтонного населення, а скіфська зброя була добре

⁴⁹ Janák V. „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 20. c. 118

⁵⁰ Парцингер Г. Степные кочевники на востоке Центральной Европы. Находки и памятники в свете сравнительной археологии. *Вестник древней истории* № 2 1998 с.105

⁵¹ Там само. с. 108

⁵² Парцингер Г. Степные кочевники на востоке Центральной Европы. Находки и памятники в свете сравнительной археологии. *Вестник древней истории* № 2 1998 с. 111

відома галльштаттському населенню. Така аргументація будувалася на прикладі городища Смоленице-Мольпір, яке вважається початком скіфської агресії в регіоні, де знайдені стріли фігурують не тільки в валах, але й в будинках. Це ніби то свідчить про їх виробництво, а окрім цього, на території городища знайдена форма для лиття стріл, яка також інтерпретується дослідником, як доказ місцевого виробництва стріл скіфського типу.⁵³ Проте, зараз ці тези в науковому колі не є актуальними. Стріли в помешканнях місцевого населення городища вважаються наслідком нападу, оскільки в одному з помешкань разом з стрілами виявлені скелети загиблих жителів, що свідчить про те, що нападаючі штурмували городище і будинки місцевих, а форма для лиття вважається забутим або загубленим нападниками інвентарем, оскільки після нападу необхідно відновлювати запаси зброї, чим, вірогідно, скіфи і займались.⁵⁴ Проте, здобувши консенсус в питанні існування Скіфських походів, дослідники продовжують дискусії щодо багатьох інших аспектів цього явища – хронології, географії, атрибуції нападу на городища та ін.

Почати варто з того, за якими принципами дослідники визначають, що в конкретному місці відбувся напад з боку кочовиків, оскільки на основі цього вибудовується і географія, і хронологія теми.

Маркери нападу – це сукупність ознак і предметів, які свідчать про те, чи був напад на поселення чи городища. У випадку скіфських походів основними маркерами виступає декілька типів речей і ознак.

Перший і найважливіший тип предметів, який за певних умов може свідчити про напад – це скіфська зброя на території городищ осілого населення. Основним масивом скіфської зброї на території Центрально-Східної Європи є вістря стріл, а сокири, чекани і акінаки складають набагато меншу частку. Поки що нема чітких доказів того, що скіфська зброя

⁵³ Там само. с. 111

⁵⁴ Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. с. 194,198.

наслідувалась або копіювалась галльштаттським населенням, особливо в контексті територій Словаччини, Чехії, Польщі. Також це стосується в меншій мірі Угорщини, оскільки там в цей час побутувала поліетнічна культура векерзуг, яка вбрала в себе багато скіфського матеріального комплексу, в тому числі зброї. Ця зброя зазвичай є дуже контрастною і свідчить саме про напад кочовиків, а не про конфлікти місцевого населення.

Отож, скіфська зброя часто зустрічається на території городищ в Центральній-Східній Європі і щоб вона стала доказом того, що городище зазнало нападу, ця зброя має відповідати певним критеріям. Перше – вона має бути чисельною. На городищах, які зазнали нападу, зазвичай зафіксовані набори скіфських стріл в кількості від пари десятків і до пари сотень екземплярів, наприклад в двох найвідоміших і найбільш досліджених прикладах городищ, що зазнали нападу з боку кочовиків – Вічіні і Смоленіце-Мольпір зафіксовано 150 і 373 наконечника відповідно.⁵⁵ В Моравії, на городищах, які зазнали нападу кочовиків, кількість стріл почасти менша, проте, на мою думку, це можна пояснити майже цілковитою відсутністю повноцінних польових досліджень на територіях городищ. Іншим поясненням може бути масштаб опору населення та обставини в яких відбувався штурм. За спокійних умов городища не доводилося б обстрілювати сотнями стріл, а вже випущені вістря зібрати після бою, що ми часто бачимо на місцях історичних битв пізніших часів. Найбільша колекція стріл в Моравії походить з городища Рисів, яке знаходиться між селами Проводов і Людковіце, яка становить 46 екземплярів.⁵⁶ Другий за розміром набір в Моравії походить з городища Гораковський град – 26 екземплярів, на території городища Кженовіце знайдено 19 скіфських стріл, з городища Котоуч-Штрамберк точна

⁵⁵ Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. c. 192-193 ; Chochorowski, J. Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologiczne rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, c. 32

⁵⁶ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 198

кількість стріл не відома, оскільки більшість колекції втрачена, проте, в наукових працях майже завжди фігурує цифра в районі 15.⁵⁷ Важливо, щоб кількість стріл була значущою, оскільки поодинокі стріли не означають, що городище зазнало нападу. Прикладом поодиноких знахідок стріл можуть бути городища Чвалов-Гостин в Моравській брамі, і Тайля-увар на північному заході Угорщини.⁵⁸ Поодинокі стріли могли цілком собі потрапити до осілого населення через торгівлю або обмін. Проте, в Угорщині є інший приклад: під час нещодавніх досліджень городища Веребс-берц зафіксували 234 скіфські вістря.⁵⁹

Велика кількість стріл не є остаточною ознакою нападу, оскільки важливі ще деякі деталі: локація стріл і їх пошкодження. В першому випадку, знайдені стріли мають локалізуватись в конкретних місцях, які обстрілюють при нападі найактивніше. Серед таких: вал, в'їзд в городище, оборонний майданчик, частокол, якщо він був та стіни будинків. Тут показовим прикладом буде виступати вже згадане Смоленіце-Мольпір, а окрім нього також варто згадати і доволі показове в цьому аспекті городище Каменець в Торунському повіті в Польщі. В Каменці зафіксовано велике зосередження стріл в залишках дерев'яної брами, яка, вірогідно, до того ж ще і згоріла, а під її завалами знайдено скелети людей і коней, що свідчить про застосування вершників при штурмі.⁶⁰ На городищі Мольпір вістря зосереджені по декільком ключовим пунктам – 60 стріл знайшли під час досліджень в валах і біля одного з в'їздів, інші стріли знайдені в акрополі і зі сторони іншого

⁵⁷ O. Klápa 2017. "Scythian" Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. c. 68

⁵⁸ Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. c.106 ; Barcsi M. Tállya-Óvár. New Paths in the Research of Hillforts in the North Hungarian Mountains. *Hungarian Archaeology E-Journal*. 2022. Vol. 11. c. 25.

⁵⁹ Szabó V. Investigations of an Early Iron Age Siege: Preliminary Report on the Archaeological Research Carried out at Dédestapolcsány-Verebce-bérc between 2020 and 2022. *Dissertationes Archaeologicae*. Ser. 3. No. 10 2023. c. 283

⁶⁰ Zielonka B. Materiały z osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejscowości Kamieniec pow. Toruń. *Wiadomości Archeologiczne*, 1955 № XXII. c. 158

в'їзду.⁶¹ В Моравії ситуація подібна, в валах були знайдені стріли на городищі Рисів, а також, вірогідно, поряд з валом була знайдена стріла в Котоуч-Штрамберку.⁶²

Крім локації, вістря стріл, почасти на городищах, що зазнали нападу, мають певні ушкодження, які свідчать про попадання ними в кам'яні стіни, кам'янистий ґрунт в валах, стіни будівель, або ж в частокол. (Див. додаток 3) Ушкодження полягає в тому, що кінчик стріли або зігнутий, або відламаний. Зі стріл з городища Рисів 76% мають саме такі ушкодження, відомі також аналогічні ушкодження стріл і з городищ Смоленіце-Мольпір та Веребс-Берц.⁶³

В 2021 році було проведено експериментальне дослідження, в якому науковці реконструювали скіфські стріли і лук, аби дізнатись, при попаданні в які поверхні деформується кінчик подібному тому, як це було на загаданих вище об'єктах: влучання в дерев'яний частокол і дерево майже не завдали шкоди вістрям стріл, проте попадання в кам'янистий ґрунт – в основний матеріал побудови валу, сильно пошкодив стрілу подібно тому, як це було в Мольпірі чи інших городищах.⁶⁴ (Див. додаток 3)

Крім стріл зустрічається й інша зброя скіфів, яка в комплексі з вістрями лише підтверджує штурм городищ. На території городища Гораковський град, що знаходиться в Вишківській брамі, знайдено три скіфські акінаки.⁶⁵ (Див.

⁶¹ Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. c. 197

⁶² Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 223 ; Janák V. „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 20. c. 125

⁶³ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 199 ; Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. P. 194 ; Szabó V., Czajlik G., Reményi Z. Traces of an Iron Age Armed Conflict. *Hungarian Archeology*. 2014. c. 4.

⁶⁴ V. Szabó G., Kiss A., Tóth Z. H. A Shooting Experiment with Reconstructed Scythian Arrows and Bows : New Data on the Iron Age Siege at Dédestapolcsány-Verebce-tető. *Hungaria Archaeology*. 2021. Vol. 10, no. 3. c. 44

⁶⁵ Topal D., Golec M. Vekerzug culture and new finds of Scythian akinakai in Moravia. *Tyragetia*. 2017. Vol. 9, no. 1. c. 14

додаток 4) На території городища Кженовіце зафіксували скіфську прив'язну тесловидну сокиру, яка також поширена і в скіфському лісостепу в Україні.⁶⁶ У печерах Бичачої скелі в Моравії також знайдено два чекани скіфського типу.⁶⁷ Ці сокири мають велику кількість аналогій на територіях Північного Причорномор'я.⁶⁸

Весь цей пласт зброї скіфського типу є важливим маркером військової присутності скіфів в Моравському регіоні, проте, лише зброя не є надійним доказом і не обов'язково свідчить про напад, але в комплексі з іншими маркерами вже можна достовірніше говорити про атаку на укріплення.

Тому наступний важливий маркер, який треба виділити – це шар руйнування або ж пожежі. Цей маркер не завжди присутній на території атакованих городищ, проте зустрічається доволі часто. Шар спалення відомий в городищах Мольпір та Кженовіце, відомо також про часткову пожежу в районі брами городища Каменець.⁶⁹ В шарах, які відповідають нападам кочовиків і руйнуванням атакованих городищ не завжди присутні сліди пожежі, але іноді там може бути й інший маркер – кістяки жертв нападу. Такі ознаки можна побачити в шарах руйнування городищ Вічіна та Смоленіце, проте, на мою думку, не варто відкидати можливості того, що подібні сліди є і на Моравських городищах, оскільки там досі не було проведено жодного повноцінного польового дослідження.⁷⁰

⁶⁶ Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. c. 334. ; Шрамко Б.А. Більське городище в наукових працях Б.А. Шрамка. Котельва-Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. 2016. с. 311

⁶⁷ O. Klápa. "Scythian" Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. с. 79

⁶⁸ Іллінська В. Скіфські сокири. *Археологія*. 1961. № XII. с. 37

⁶⁹ Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. с. 197 ; Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. c. 334. ; Zielonka B. Materiały z osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejscowości Kamieniec pow. Toruń. *Wiadomości Archeologiczne*, 1955 № XXII. с. 158

⁷⁰ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, с. 36 ; Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die

Ще одним маркером нападу є занепад навколишніх для городищ поселенських структур. Після знищення Вічини, поселення навколо укріплення досить швидко перестали функціонувати.⁷¹ Вірогідно, постраждали також незахищені поселення навколо городища Кженовіце, з яких також відомі вістря скіфських стріл.⁷²

Визначені маркери, особливо в комплексі, майже завжди дають можливість з впевненістю говорити про напад на городище, тому беручи це за основу, можна перейти до географії Скіфських походів. В першу чергу треба визначити вихідну точку. Загалом, найбільш поширеною є теорія про те, що вихідною точкою Скіфських походів є Карпатська котловина. Основними доказами цього є прямі аналогії між знахідками на територіях, де ці походи відбувались і в Карпатській улоговині. Прикладом цього є декорація піхв меча зі скарбу Віташкова і меча з Фермініше в Трансильванії.⁷³ Унікальність цього прикладу полягає в тому, що обидва мечі мають не характерні для класичної Скіфії декорації і скоріш за все були виготовлені не в північному Причорномор'ї, а в Західному.⁷⁴ Тому така аналогія є дуже показовою в цьому випадку і доводить те, що вихідною точкою походів була Карпатська котловина.

Наступне питанням яке треба розкрити – географічні межі Скіфських походів. Стартом Скіфських походів вважається городище Смоленіце-Мольпір, яке було знищене в кінці VII – початку VI ст. до н.е.⁷⁵ Проте, нова інформація про городище Веребс-Берц в Угорщині, на території якого було

Höhensiedlung nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. с. 197

⁷¹ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, с. 36

⁷² O. Klápa 2017. "Scythian" Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. с. 68

⁷³ Скорый С.А. К вопросу о скифских походах в лужицкие земли. *Советская археология*. 1990. № 1. с. 37

⁷⁴ Там само. с. 37

⁷⁵ Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. с. 300

знайдено 234 скіфські стріли, частина з яких має характерні пошкодження, вірогідно, зміщує початок скіфських походів на 300 кілометрів східніше за Мольпір, який знаходиться в західній частині Словаччини.⁷⁶ Не зовсім зрозуміла хронологія Веревс-Берц, адже для цього необхідні подальші дослідження, проте інформація з цього городища, на мою думку, як мінімум дозволяє географічно розширити тему скіфської агресії в Центрально-Східній Європі.

З тим, де похід кочовиків закінчується, не все так зрозуміло. Найбільш віддаленим на північ городищем від початкової точки, яке зазнало нападу є Каменець, який знаходиться в Куявії в Торунському повіті, проте далі на захід, але значно південніше, нам відомі городище Вічіна і скарб з Віташкова, які знаходяться майже біля сучасного кордону з Німеччиною в Оджанському повіті Любуського воєводства. Влучно окреслив географічні межі походів Ян Хохоровський, визначивши їх від Придунав'я до Нижньої Лужиці на заході, а на півночі – до Куявії і Хелмінської землі.⁷⁷

Що ж до питань маршруту Скіфських походів і того, чому я розглядаю цей процес саме в парадигмі того, що кочовики йшли з Альфельду через Словаччину і Моравію, крізь Моравську браму, де вони вийшли на простори Сілезії і рушили далі вглиб лужицьких територій, можна дискутувати довго. Проте наявна інформація, яку я подам далі надійно аргументує саме таке бачення маршруту номадів.

Але спочатку про інші теорії маршрутів скіфів в Центрально-Східній Європі. В свій час Ігор Бруяко розглядав вірогідність того, що кочовики могли йти не через Моравські ворота, а в обхід Судет, проте вже тоді він відкинув

⁷⁶ Szabó V. Investigations of an Early Iron Age Siege: Preliminary Report on the Archaeological Research Carried out at Dédestapolcsány-Verebce-bérc between 2020 and 2022. *Dissertationes Archaeologicae*. Ser. 3. No. 10, 2023. c. 283

⁷⁷ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, c. 32

цей варіант через те, що варіант маршруту крізь Моравію йому видався більш вірогідним.⁷⁸

Юрій Болтрик і Олена Фіалко також пропонували свою версію маршруту - зі сходу вздовж Північних Карпат і до середньої Польщі, з вихідним пунктом в Українському Лісостепу.⁷⁹ Повністю відкидати цей варіант проникнення скіфів в Центрально-Східну Європу не можна, оскільки присутність кочовиків в східній Польщі доведена. Скоріш за все характер взаємодії скіфів і лужицького населення в східній частині Польщі відрізнявся від того, що ми бачимо в Чехії, Словаччині та західно-північній Польщі. Взаємодія скіфів і лужицької культури в східній частині Польщі характеризується як співіснування. Це в першу чергу видно зі знахідок скіфського типу у похованнях місцевих культур, наприклад, скіфських прикрас зафіксованих в похованнях Нової Кремпи (Гарволінський повіт, Польща), які свідчать про культурний обмін.⁸⁰ До того ж, предмети зі скарбу з Віташкова мають аналогії лише в ареалі культури вежерзуг, що в свою чергу відкидає можливість того, що скіфи прямували на захід з Українського Лісостепу.

На користь версії з рухом крізь Моравські ворота свідчить те, що більшість городищ в районі міжгірського проходу, судячи з усіх маркерів, зазнали нападу. В районі Моравської брами зосереджена більша частина усіх скіфських стріл в Моравії, найбільші набори походять саме з городищ, які розташовані на відстані 30 км від брами. З городища Рисів відомо 46 стріл, частина з яких мають характерні ушкодження, з городища Кженовіце – 19 стріл, одна тесловидна сокира, відомо також про шар часткового спалення і про те, що городище і навколишні поселенські структури занепали в фазах

⁷⁸ Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. с. 300 - 301

⁷⁹ Фіалко О. Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ. 2003. с.89

⁸⁰ Bukowski Z. Nowe Znaleziska „Scytujskie” z Polski. *Archeologia Polski*. 1959. No. 4. с. 278.

NaD1-2, коли вірогідно і відбувся напад.⁸¹ Городище Гораковський град знаходиться дещо далі, якщо міряти на пряму – це приблизно за 60 кілометрів від Моравської брами. Це укріплення знаходиться в Вишківській брамі - в іншому стратегічному проході, який так само як і Моравські ворота був частиною Бурштинового шляху, і який так само був стратегічно важливим міжгірським шляхом для регіону, по якому проходив кордон між гораковською культурою і культурою платеніче.⁸² На території цього городища зафіксували 3 акінаки і 26 наконечників скіфських стріл, що є другою за розміром колекцією в Моравії.⁸³

Найцікавішим і найтрагічнішим доказом штурму Моравських воріт є городище Котоуч-Штрамберк. Його важливість полягає в тому, що це городище запирало Моравську браму і знаходилося безпосередньо в ній, а трагічність полягає в тому, що єдина експедиція на це городище відбулась в XIX столітті, а зараз воно вже назавжди втрачене через побудову кар'єру.⁸⁴ На його території і поряд з ним знайдено приблизно 15 стріл, точна локація відома лише щодо однієї – в культурному шарі поряд з валом.⁸⁵ Городище Чвалов-Гостин є другим городищем в Моравській брамі, проте поки що не є зрозумілим, чи зазнало воно нападу, оскільки повноцінних польових досліджень все ще не було, а з території городища поки що відома лише одна скіфська стріла.⁸⁶

⁸¹ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 198 ; Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. c. 332

⁸² Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. Seminář 2. / ed. by Z. Měřínský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 54

⁸³ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 187 ; Topal D., Golec M. Vekerzug culture and new finds of Scythian akinakai in Moravia. *Tyraetia*. 2017. Vol. 9, no. 1. c. 14

⁸⁴ Janák V. „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 20. c. 125

⁸⁵ Там само. c. 125

⁸⁶ Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. *Masarykova univerzita*. 2003. c. 106

Така концентрація стріл в районі Моравської і Вишківської брами свідчить про те, що скіфи йшли саме крізь ці проходи, до того ж, всі ці городища зазнали нападу приблизно в один і той самий час і судячи за дуже подібним типологічним складом стріл з колекцій, знайдених на кожному з городищ, нападники користувались дуже типологічно схожим сагайдачним набором. До того ж, такий типологічний склад дуже схожий і на той, який зафіксовано в шарах знищеного городища Мольпір, трилопатеві вістря є найчисельнішою групою стріл на цьому городищі і складають 63% від усіх виявлених зразків.⁸⁷ Це цілком відповідає кількісному розподілу стріл з Рисова, де трилопатеві стріли також домінують представляючи 52% від усіх.⁸⁸

Тому вже зараз, попри брак польових досліджень можна з долею впевненості сказати про те, що штурм Моравської брами все таки відбувся і скоріш за все саме через цю точку кочовики проникли в Сілезію, де продовжили свій шлях в глиб лужицьких земель по басейну Одеру.

Хронологія Скіфських походів – ще одне дуже складне питання, яке постійно переглядається в нових дослідженнях. Почасти основними хронологічними маркерами на атакованих скіфами городищах є вістря скіфських стріл. Наукова розробка хронології скіфських стріл загалом добре розвинена, проте в випадку Центрально-Східної Європи ситуація зовсім інша і весь доробок багатьох дослідників просто тут не працює, оскільки вістря стріл, які фіксують в досліджуваному регіоні, в свій час існування, в Причорномор'ї вже були доволі застарілими і майже вийшли з ужитку.⁸⁹ Звісно для ЦСЄ хронологічні схеми також розроблюються, проте їх розвиток можна відмітити лише останніми роками, майже одночасно вийшло декілька важливих наукових праць з приводу цього питання.

⁸⁷ Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. с. 193

⁸⁸ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. с. 199

⁸⁹ Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. X. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. С. 303

Ще одним важливим хронологічним маркером виступають предмети місцевого походження, городища, як центри економіки, концентрують в собі більшу кількість ресурсів, що призводить до депозиції численних предметів, які пов'язані з побутом місцевого населення, комплексом їх прикрас та ін. В комплексі з вістрями стріл вже можна вибудувати більш менш надійну хронологію конкретних пам'яток і Скіфських походів загалом. Не варто забувати і про абсолютні методи датування, які хоч і не дають однозначних дат знищень городищ, але допомагають більш точно оцінити проміжок часу, в який городище було побудоване або знищене. Комплекс цих методів датування вже можна вважати надійним, проте навіть за таких умов хронологія деяких пам'яток переглядається.

Стартом і фіналом Скіфських походів на даний момент вважаються городища Смоленіце-Мольпір і Вічіна відповідно. Серед дослідників вважається, що нижня межа скіфських походів знаменується знищенням городища Смоленіце-Мольпір, яке відбулось в кінці VII – початку VI ст. до н.е., а верхня ж межа, визначена знищенням городища Вічіна в кінці VI – на початку V ст. до н.е.⁹⁰ Знищення Мольпіру датували за скіфськими стрілами, човноподібними і змієподібними фібулами та за допомогою абсолютних методів датування. Фібули датуються фазами HaC2 та HaD1 відповідно до типу.⁹¹ (Див. додаток 5.) Абсолютне датування Мольпіру фігурує в роботах Міклоша і Сіґріда Душеків – найвідоміших дослідників Мольпіру, де зазначається, що абсолютне датування збігається з датуванням за комплексом.⁹² Новіші дослідження абсолютного датування Мольпіру дещо

⁹⁰ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, c. 41, 43

⁹¹ Grechko D. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe. *Archaeology*. 2020. No. 4 c. 19

⁹² Хохоровский Я. Скифские набеги на территорию Средней Европы. *Российская археология*, 1994 № 3 с. 55

уточнюють цю інформацію і свідчать про те, що цей форт було знищено не раніше 585 р. до н.е.⁹³

Вічіна - верхня межа Скіфських походів, датувалась схожими методами. Вважається, що напад на Вічіну відбувся в межах фази HaD, а якщо говорити конкретніше – в його кінці.⁹⁴ Окрім стріл, як хронологічних маркерів, при дослідженні Вічіни були зафіксовані арбалетновидні фібули типу Fusszierfibeln, які є репрезентативними для фази HaD3.⁹⁵ (Див. додаток 5.) Довгий час ця інформація викликала суперечки, оскільки датування стріл, які застосовувались кочовиками при нападі розбігалось з датуванням фібул – стріли датувались більш раннім часом.⁹⁶ Проте останні дослідження цих фібул дозволили дещо подавнити хронологію цих прикрас до 570 – 520 pp. до н.е.⁹⁷ До того ж дослідники провели дендрохронологічний аналіз деревини з частоколу і доріг навколо Вічіни, за результатами аналізу стало відомо, що найдавнішим зразком деревини з Вічіни є зразок VIII ст. до н.е., а наймолодшим – 571 р. до н.е., що говорить нам про те, що городище Вічіна було знищене не раніше 571 р. до н.е.⁹⁸ Раніше напад на Вічіну датували другою половиною - кінцем VI ст. до н.е, сучасніші дослідження показують ймовірну дату знищення як 570 – 540 pp. до н.е.⁹⁹

Отже, якщо поглянути на ці дати, стає зрозумілим, що останніми роками нижня і верхня хронологічні межі Скіфських походів зміщуються в середину

⁹³ Barta, P., Kmet'ová P., Stegmann-Rajtar S. Archived radiocarbon and dendrochronological samples from Smolenice-Molpír: a contribution on site use in the Early Iron Age and the formation of the archaeological record. *Archaeolingua, Main Series*. 2017. № 38. с. 535

⁹⁴ Kołodziejewski A. Badania zespołu osadniczego ludności kultury łużyckiej z okresu późnohalsztackiego w Wicinie, pow. Lubsko, w latach 1966-1969. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, 1971. с. 105

⁹⁵ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, с. 37

⁹⁶ Grechko D. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe. *Archaeology*. 2020. No. 4 с. 22

⁹⁷ Там само.с. 22 - 23

⁹⁸ Krapiec M. Szychowska-Krapiec E. Analiza dendrochronologiczna drewna z badań grodziska w Wicinie w latach 2008-2012. *Zielona Góra*. 2013. с. 373

⁹⁹ Там само с. 23

VI ст. до н.е., а сама тяглість процесу зменшується, оскільки раніше вважалось, що нижня межа – кінець VII – початок VI ст. до н.е., а верхня - кінець VI – початок V ст. до н.е.¹⁰⁰

Хронологія нападів на моравські городища поки що не зовсім зрозуміла внаслідок браку досліджень, проте вважається, що вони зазнали нападу хронологічно ближче до знищення Мольпіру, оскільки стріли з Рисова, Штрамберка та Кженовіце мають прямі аналогії тим, що були знайдені на території Мольпіру, хоча є і певні виключення, які датуються пізнішими фазами HaD2.¹⁰¹ Це можна пояснити тим, що все таки скіфи дістались Моравської брами через деякий час після атаки на Мольпир, або ж тим, що деякі городища могли атакуватись неодноразово. Фібули з городищ в Моравії дають суперечливу інформацію. Частина фібул з Рисова мають аналогії серед човноподібних фібул з Мольпіру, а деякі – типу Šmarjeta та Fusszierfibeln датуються пізнішими фазами HaD2 та HaD3 відповідно.¹⁰² (Див. додаток 5.) З городища Кженовіце відомо дві човноподібні фібули, які зазвичай датують фазою HaD1, але вони мають певні видозміни в бік пізніших арбалетовидних фібул Fusszierfibeln.¹⁰³ (Див. додаток 5.) Тому хронологія подій під час Скіфських походів в Моравії є не є чітко визначеною і для її уточнення необхідні подальші дослідження, в першу чергу повноцінні польові.

Загалом, ситуація в Моравії перед і під час Скіфських походів є показовою. На піку свого економічного розвитку в регіон потрапляють кочовики, які окрім того, що знищують велику кількість городищ, так ще й вірогідно руйнують торгівельні зв'язки, оскільки дослідники відмічають те,

¹⁰⁰ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, c. 41, 43

¹⁰¹ O. Klápa. “Scythian” Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. c. 79

¹⁰² Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 195 – 196 ; Grechko D. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe. *Archaeology*. 2020. No. 4 c. 23

¹⁰³ Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. c. 334

що якраз в цей час Бурштиновий шлях занепадає.¹⁰⁴ Існують також теорії про те, що скіфська агресія спричинила занепад лужицької культури, подальші дослідження в Моравії зможуть пролити світло на те, чи був вплив кочовиків настільки руйнівним і в цьому регіоні.¹⁰⁵

Якщо коротко підсумувати, що відбувалось в Моравії з моменту як туди потрапили кочовики, то в нас складається така картина:

1. Кочовики систематично грабують Бурштиновий шлях. Систематичність проявляється в першу чергу в тому, що городища, розташовані по цьому шляху, вірогідно для його ж оборони, зазнають нападу не в одній стратегічній точці – в Моравській брамі, а як я зазначав вище – в двох, оскільки городище Гораковський град знаходилось південніше в іншому важливому для регіону гірському проході – Вишківській брамі.

2. Скіфські походи, можна припустити, були не просто військовим загарбанням, яке включає в себе знищення військової сили моравських культур. Поки що рано впевнено про це казати, але на мою думку можна припустити, що це був повноцінний нищівний грабіжницький рейд, який включав в себе напади на поселення поза межами валів городищ місцевих культур, тут до прикладу стріл, зафіксованих на незахищених поселеннях в Кженовіце, можна додати і ймовірно атаковані поселення в агломерації городища Яромержеце в окрузі Тршебіч, яке знаходиться за приблизно за 50 кілометрів на південний захід від Брно.¹⁰⁶

3. На основі типологічної і хронологічної схожості скіфських стріл, знайдених на територіях атакованих городищ, і також хронологічну близькість шарів руйнувань цих городищ, можна припустити, що рейд в Моравії відбувався в один проміжок часу однією групою кочовиків.

¹⁰⁴ Chochorowski, J. Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, c. 32

¹⁰⁵ Брюяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. X. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. С. 303

¹⁰⁶ O. Klára 2017. "Scythian" Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. c. 68

4. В Моравії на даний момент відомо про 126 скіфських стріл, з яких від 82 до 86 стріл – з 4 городищ (Рисів, Кженовіце, Штрамберк, Гостин) з району поряд з Моравською брамою або безпосередньо в ній, а 26 - з Гораковського граду в Вишківській брамі, решта, 15 стріл, розкидан по регіону. Це говорить нам про приуроченість нападів скіфів до Бурштинового шляху і міжгріських проходів регіону, які виступали важливими торговими артеріями.¹⁰⁷ Проте постає питання того, що окрім зруйнованих (або напівзруйнованих) городищ ще з собою принесли в регіон кочовики – це ми і розглянемо далі.

¹⁰⁷ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. с. 187

2. ВПЛИВ СКІФІВ НА НАСЕЛЕННЯ МОРАВІЇ.

На території усієї Моравії розкидана велика кількість знахідок, які не можливо віднести до жодної місцевої культури. Якщо розглядати період HaD в цілому, то окрім ранньоскіфського імпорту, в пізніші фази HaD2 та 3, з'являються знахідки, культурну приналежність яких важко віднести як до скіфів, так і до місцевих.¹⁰⁸ Подібні знахідки мають певні синкретичні риси, з яких, наприклад, видозмінений звіриний стиль і форми предметів, притаманні як скіфам, так і східно-гальштатським культурам. Ці знахідки пов'язують з векерзугською культурою, яка на момент VI – V ст. до н.е. вже сформувалась й виступала і як торгівельний партнер в регіоні, і як частина того руху кочовиків на захід, який спричинив знищення городищ автохтонних культур Центрально-Східної Європи.¹⁰⁹ Для більшого розуміння того, який вплив спричинили східні кочовики на Моравію і Центрально-Східну Європу загалом, треба розібратись, з тим, що таке культура векерзуг.

Отже, культура векерзуг сформувалась в Карпатській котловині в гальштатську епоху і проіснувала до часів раннього латену.¹¹⁰ Векерзугська культура формувалась під значним впливом східних кочовиків, які проникали в котловину з Північного Причорномор'я та Кавказу з X - IX ст. до н.е.¹¹¹ Спочатку це були кімерійці, а згодом, в VIII – VII ст. до н.е. в лісостепових районах Центрально-Східної Європи розселились скіфи.¹¹² Вплив скіфів на формування векерзугу в першу чергу проявляється в матеріальній культурі і в поховальному обряді.¹¹³ Проте синкретичність матеріальної культури каже

¹⁰⁸ J. Bartík et al , The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic, *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 33

¹⁰⁹ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, c. 43

¹¹⁰ Golec M., Kozubová A. Předměty vekerzugské kultury a předměty východního typu na Moravě. *Archaeologica Olomucensia*. 2020. Vol. 5. c. 210.

¹¹¹ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, c. 9 - 11

¹¹² Там само. c. 9-11

¹¹³ Golec M., Kozubová A. Předměty vekerzugské kultury a předměty východního typu na Moravě. *Archaeologica Olomucensia*. 2020. Vol. 5. c. 210.

нам і про значний вплив місцевих автохтонних культур. Є чудовий приклад, який дає певне розуміння того, як виглядало поєднання матеріальних культур кочовиків Причорномор'я і східно-гальштатського осілого населення, це – мечі типу Ноград, які відносять до культури векерзуг. Вони почасти мають певні характерні риси скіфських акінаків, але при тому ними не є, бо, наприклад, ці клинки можуть бути не двосічним, як класичні акінаки, а однолезовими і вигнутими, але мати на вершні, по формі і стилю схоже на скіфське.¹¹⁴

Феномен культури векерзуг досі не розв'язаний серед дослідників до кінця. Зрозумілим є лише те, що векерзуг не можна об'єднувати зі скіфами в одне ціле. Формування цієї культурної групи занадто строкате і синкретичне, зміни проявляються як в матеріальній культурі, так і на набагато більш визначних речах, як от в поховальних чи поселенських практиках.¹¹⁵ Зараз починає превалювати теорія про те, що векерзуг не є загалом, ані гальштатською культурою, ані скіфською (або як це почасти називають – скіфоїдною).¹¹⁶ Формування векерзугу занадто складне, аби остаточно його віднести до якоїсь з спільнот доби раннього заліза. Її початки можна шукати ще в доскіфські епохи, з того моменту, як в Карпатську улоговину рушили кіммерійці.¹¹⁷ Проте досі залишається не до кінця зрозуміла роль векерзугу в тому, що називають Скіфськими походами. Схожість збройового аспекту векерзугу і скіфів не дає змоги достеменно відповісти на питання ким було розгромлене те чи інше городище.

Зараз велика частка пам'яток в Моравії досліджена лише за допомогою металодетекторів, а польових досліджень пам'яток недостатньо. Ступінь того,

¹¹⁴ Topal D., Golec M. Vekerzug culture and new finds of Scythian akinakai in Moravia. *Tyragetia*. 2017. Vol. 9, no. 1. c. 14

¹¹⁵ Kozubová A. With a Weapon in Hand and a Horse by Side.' Weapons and Horse Harness in Graves of Vekerzug Culture from an Interregional Perspective. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2021. No. 42. c. 83

¹¹⁶ Там само. c. 83-84

¹¹⁷ Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. c. 266

з якою інтенсивністю грабуються місцеві пам'ятки проглядається на багатьох комплексах. Так, наприклад, єдині три акінаки в Моравії були знайдені невідомими за допомогою металодетекторів і в руки дослідників потрапили лише в вигляді декількох фотографій.¹¹⁸ (Див. додаток 4.) Окрім цього, усе городище Рисів систематично грабується і всі відомі наконечники скіфських стріл з цього укріплення також знайдені за допомогою металодетекторів.¹¹⁹ Зважаючи на це, зараз важко сказати достовірно, чи напади на городища відбувались ще звичними нам скіфами, чи вже були спричинені експансією культури векерзуг.

Раніше дослідники часто висували теорії про те, що скіфська агресія в Центрально-Східній Європі була розділена на 2 хвилі. Перша – виключно скіфська, яка відбувалась в першій половині VI ст. до н.е. і знаменувалась знищенням городища Мольпір. Вважалось, що вихідною точкою маршруту виступало Семиграддя, де на той час існувала трансільванська група скіфів.¹²⁰ Другу хвилю приписували культурі векерзуг, яка вже на другу половину VI ст. до н.е. сформувалась і вирушила на північний захід, де атакувала чисельні городища в басейні Одеру та залишила по собі скарб з Віташкова.¹²¹ Зараз, лише починає розглядатись теорія, що не було двох різних хвиль агресії кочовиків, а ці події варто сприймати як безперервний і розтягнутий в часі процес поступової експансії в глиб лужицьких і гальштатських територій.

Розмах присутності і впливу скіфів на території Центрально-Східної Європи не обмежується лише Моравією, проте, їх активність судячи з кількості скіфських і векерзугських предметів в цьому регіоні була однією з найбільш виразних. Одних лише стріл тут загалом знайдено 217, натомість в

¹¹⁸ Topal D., Golec M. Vekerzug culture and new finds of Scythian akinakai in Moravia. *Tyragetia*. 2017. Vol. 9, no. 1. c. 8

¹¹⁹ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25 c. 185

¹²⁰ Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. X. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. С. 304

¹²¹ Там само с. 305

сусідній Богемії – лише 62.¹²² Окрім того, Моравія вірогідно була точкою просочення скіфів далі на північний захід через Моравську браму до басейна Одери. Докладнішу інформацію про це я надав в своїй минулій роботі присвяченій темі Скіфських походів через Моравську браму. Окрім цього, подібні теорії висували інші дослідники: Ян Хохоровський та Ігор Бруяко.¹²³

Отже, зважаючи на ключову роль Моравії в темі скіфських походів, варто оцінити те, як вплинули кочовики на цей регіон.

2.1. Мілітарний вплив скіфів на населення Моравії.

Окрім культурного імпорту, не можна оминати і тему іншого аспекту скіфських походів. Зміна усього культурного ландшафту спричинена нападами скіфів видніється одразу в декількох аспектах. В першу чергу дослідники виділяють два основних – певні зміни в практиці поховання і зміна побудови укріплень. Під час скіфських походів дослідники відмічають зменшення кількості багатих поховань місцевої еліти.¹²⁴ Проте це питання дуже комплексне й подібна зміна могла бути спричинена багатьма різними факторами, тому увага буде приділена в першу чергу зміні системи фортифікації в Моравській брамі під час походів скіфів.

Способи забудови укріпленнями в Моравії до Скіфських походів і під час них відрізнялися, дослідники відмічають одну ключову деталь: в фазі HaD, в яку і відбувались напади скіфів, на території Моравії фіксується поява великої кількості малих за площею укріплених поселень. В хронологічно передуючих фазах HaC1b – HaC2 поява нових городищ майже не фіксувалась,

¹²² J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 35-36

¹²³ Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, c. 9 – 11

¹²⁴ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 32

а городища фаз HaB2 – HaC1a відрізнялись від укріплень HaD своєю малою чисельністю і великим розміром.¹²⁵

Таку зміну можна пояснити наступним чином: великі городища концентрують в собі велику кількість осілого населення, яке в свою чергу генерує в межах городища і в навколишніх неукріплених поселеннях велику кількість ресурсів. Це стає своєрідним магнітом для нападів кочовиків, оскільки перспектива грабунку такого місця досить велика, навіть попри складність штурму подібних укріплень. Проте, якщо подивитись на те, як скіфи розправлялись з подібними городищами, а в цьому випадку є яскраві приклади городищ як в Центрально-Східному Європейському регіоні, наприклад городище Мольпір в західній Словаччині, так і на територіях більш наближених до класичного ареалу скіфів – Трахтемирівське городище або ж Рудковицьке стає зрозуміло, що кочовики цим успішно і займались.¹²⁶ При тому побудова таких городищ не є простою задачею і потребує великої концентрації людських ресурсів і часу, а часті набіги кочовиків унеможливають цю задачу. Тому автохтонне населення знаходить інший метод захисту – побудова великої кількості малих городищ. Малі городища не концентрують в собі стільки ресурсів і населення, а враховуючи те, що частина Моравії це гірський, важкий для пересування і зручний для оборони регіон, штурм подібних городищ – небезпечна і не дуже вигідна авантюра. Малі укріплені поселення не потребували залучення величезних людських ресурсів і могли б бути збудовані силами невеличкої агломерації поселень. В даному випадку чудовим прикладом буде городище Кженовіце в Моравії, яке за площею становить усього 2.5 гектари, а навколо нього зафіксовано 2

¹²⁵ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 33

¹²⁶ Felcan M., Pašteka R., Stegmann-Rajtár S. Research on the Early Iron Age hillfort of Smolenice Molpír in the Western Carpathians. *Bringing Down the Iron Curtain*. 2020. c. 66 ; Фіалко О. Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ. 2003. с.77 ; Гуцал А. Рудковицьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп. Давня і середньовічна історія України. 2000. Кам'янець-Поділ. с. 73

неукріплених поселення.¹²⁷ Система укріплення Кженовіце також доволі проста – це округле (нирковидне) городище з одним валом і окремо відділеним акрополем в межах основного валу.¹²⁸

Подібний процес можна побачити в Дніпровському Лісостепу. На цей регіон протягом століть тиснули кочовики, спочатку киммерійці, а згодом і скіфи. Автохтонне населення в відповідь на набіги кочовиків будувало городища. Осіле населення чорноліської культури збудувало мережу укріплень на р. Тясмин, починаючи з XI ст. до н.е.¹²⁹ Там зафіксовані як постійні городища, більші за розміром і серйозніші за системою оборони, так і городища-сховища, округлі і невеликі за розміром, зазвичай лише з одним валом, який укріплювався частоколом.¹³⁰ Окрім розміру і системи оборони постійні городища також відрізняються від городищ-сховищ значно багатшим культурним шаром. Прикладом можуть бути Калантаївське, Лубинецьке і Тясминське городище. Всі ці укріплення невеликі за розміром, довжина Тясминського – 180 метрів, а ширина в найширшій точці досягає 100 метрів. Лубинецьке городище кругле за формую і в діаметрі лише 100 метрів, а Калантаївське – не надто більше.¹³¹

Схожими є наприклад укріплення в басейні річки Сейм. Ці пам'ятки зводились починаючи з середини VI ст. до н.е..¹³² Їх появу можна пов'язати з періодом конфліктів з кочовиками перед тим, як Лівобережний Дніпровський Лісостеп почав відносно контролюватись скіфами. Більшість городищ на р. Сейм малі за розміром – менше 1 га, та прості за плануванням, лише з однією

¹²⁷ Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. с. 332

¹²⁸ Там само.с. 331

¹²⁹ Скорий С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Київ-Полтава. *Археологія*, 1996. с.70

¹³⁰ Там само. с. 70

¹³¹ Тереножкин А. Предскифский период на днепровском правобережье. Київ : Типография Издательства АН УССР, 1961. с. 15, 17

¹³² Білінський О. Городища скіфського часу в дніпровському лівобережному лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1. с.225

оборонною лінією.¹³³ Окрім цього, дослідники вбачали подібний процес появи фортифікації внаслідок загрози кочовиків в середньому Подністров'ї у голіградської культури.¹³⁴

Частина городищ, на території яких зафіксовані сліди нападів кочовиків в Моравії також не є великими за розмірами, за виключенням Котоуч-Штрамберк. Оскільки Штрамберк втрачений через побудову кар'єру, до нас дійшли лише приблизні обрахунки площі городища – 13 гектарів.¹³⁵ Площа городища Рисів – 2.7 га,¹³⁶ Кженовіце – 2.5 га¹³⁷, Хораков – 1.2 га¹³⁸. Ще одне городище, що знаходиться поряд зі згаданими вище, але на території якого поки що не зафіксовано переконливих слідів нападу скіфів – Чвалов-Гостин за площею майже 19 гектарів.¹³⁹

Городище Кженовіце та Хораков не мали складних оборонних споруд. Кженовіце оточене лише одним валом.¹⁴⁰ Хораков – з однієї сторони оточений валом, з іншої невеличким ровом.¹⁴¹ З городищем Рисів ситуація складніша, ймовірно, воно було оточене не тільки валом, але й ровом, а окрім цього варто ще додати, що вал частково прилягав до кам'яних скель, які також ймовірно мали оборонні функції і заміняли собою частину насипних укріплень поселення.¹⁴² Рисів схоже виконував суто військові функції, оскільки поряд з ним не зафіксовано жодних неукріплених поселень.¹⁴³

¹³³ Білинський О. Городища скіфського часу в дніпровському лівобережному лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1. с.225

¹³⁴ Скорий С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Київ-Полтава. *Археологія*, 1996. с.70

¹³⁵ Čižmář M. Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha. Libri. 2004. с.245

¹³⁶ Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. с. 187

¹³⁷ Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa. 2019. No. 9. с. 332

¹³⁸ Čižmář M. Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha : Libri, 2004. с.119

¹³⁹ Там само. с.127

¹⁴⁰ Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa. 2019. No. 9. с. 332

¹⁴¹ Čižmář M. Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha : Libri, 2004. с. 25

¹⁴² Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25 с. 187

¹⁴³ Там само. с. 215

Цікавою є ще одна деталь. Якщо подивитись на розташування укріплень в Моравській брамі та навколо неї, і порівняти розміри, стає зрозумілим те, що великі за площею Гостин і Штрамберк знаходяться безпосередньо в Брамі. Інші три, малі за розмірами, – Рисів, Кженовіце і Хораков знаходяться на певній віддаленості від брами, перші два в межах 25-30 км, Хораков дещо далі.¹⁴⁴

З цього можна зробити припущення, що Бурштиновий шлях, який проходив крізь Моравську браму надійно захищався великими городищами безпосередньо в гірському проході. Стратегічне і економічне значення Моравської брами для регіону визначалось починаючи з кам'яної доби, коли крізь прохід транспортувалась сировина для крем'яних знарядь.¹⁴⁵ В добу раннього заліза вже Бурштиновий шлях імовірно активно функціонував, але писемні згадки про це ми маємо лише з I ст. н.е.¹⁴⁶ На городищах не було повноцінних польових досліджень, тому мало що відомо про тяглість існування Гостину і Штрамберку, проте стратегічне положення Моравської брами явно усвідомлювалось місцевим населенням, оскільки подібні розміри городищ, як в Штрамберку і Гостині не є частим явищем для Моравії в цей час.

Співіснування постійних городищ, які виступали центрами торгівлі та виробництва, разом з малими городищами, які ймовірно будувались через напади кочовиків ймовірно є патерном того, як лісові/лісостепові осілі культури відповідали на ці напади. Причини подібних дій полягали в тому, що малі городища не концентрують в собі стільки ресурсів, щоб вартувати

¹⁴⁴ Інформацію про відстань я взяв з мап, вимірявши відстань по прямій. Оскільки я знаю точні локації городищ, інформація більш-менш точна. Проте не варто забувати, що по прямій йти через гори не завжди можливо, тому фактична відстань маршруту між городищами могла бути дещо більша.

¹⁴⁵ Kuča, M., Prichystal, A., Schenk, Z., Škrdla, P., Vokác, M. Lithic raw material procurement in the Moravian Neolithic: the search for extra-regional networks. *Documenta Praehistorica* 2009 . № 36, 2009. с. 320-321

¹⁴⁶ Butrimas A., Jovaiša E. The balt's amber route to classical civilization. *International amber researcher symposium "Amber. Deposits-collections-the market"* : 3б. доповідей конференції, Gdansk, 22–23.03.2013. Gdansk, 2013. с. 73.

ймовірних втрат, які може понести нападник. Окрім цього, швидкість і дешевизна (у порівнянні з великими городищами) їх спорудження є єдиним варіантом оборони невеличких спільнот без значних ресурсів. Окрім цього, враховуючи те, що постійні городища почасти співіснують з простими малими укріпленими поселеннями, цей процес, на мою думку можна порівняти з облаштуванням оборони навколо великих фортець за допомогою невеличких застав і своєрідних довготривалих військових таборів. Проте відсутність переконливих знахідок зброї місцевого населення ставить це під велике питання.

Тому зараз необхідні подальші дослідження, які б внесли ясність в питання тяглості існування малих городищ, щоб це в свою чергу або підтвердило, або спростувало уявлення про те, що зміна в системі забудови фортифікацій Моравії і району Моравської брами була спричинена саме вторгненням іноземних номадів в регіон. Наразі не існує точного переліку більшої частини городищ, з відомими розмірами і датуванням, і інформацію про це доводиться збирати по шматочкам з відомих прикладів, які зазнали нападу кочовиків. Подальші дослідження не тільки продемонструють справжній масштаб Скіфських походів, але й внесуть ясність в реакційні процеси в середовищі автохтонних культур Моравії, серед яких є не тільки ймовірна зміна системи фортифікації, але й міграційні процеси. На даний момент, важко сказати, чи спричинили кочовики міграцію в рамках ЦСЄ, проте Їндра Неквасіл ще 40 років тому відмічала, що в районі Вишківської брами, що південніше за Моравську браму, в фазу HaD1 гораковська культура почала рухатись на північ, в ареал культури платеніче.¹⁴⁷ Дослідниця пов'язувала це саме з появою в регіоні кочовиків.¹⁴⁸ Це питання більше ніколи

¹⁴⁷ Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. Seminář 2. / ed. by Z. Měřínský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 56

¹⁴⁸ Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. Seminář 2. / ed. by Z. Měřínský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 56

не зустрічалось мені в тематичних дослідженнях, тому зараз залишається лише чекати подальшої розробки теми.

2.2. Культурний вплив скіфів на населення Моравії.

Скіфські походи, як явище розтягнулись на ціле сторіччя, тому варто розглянути і іншу сторону їхнього впливу. Якщо агресивна експансія і військові напади на укріплення фіксуються за допомогою певних маркерів, таких як скіфські стріли та сліди згарищ і руйнувань на територіях городищ автохтонного населення, то з іншим аспектом впливу кочовиків – мирним, ситуація значно важча.

Зважаючи на спосіб життя спільнот з кочовим устроєм, вони не так часто залишають по собі поселенські та поховальні пам'ятки, які в ареалі автохтонних культур могли б свідчити про мирні способи взаємодії. Але приклади того, як кочовики – скіфи, або кіммерійці контактували з осілими культурами є, з них одним з найвиразніших є контакти між лісовими/лісостеповими культурами в Подніпров'ї. На середньому правобережному Подніпров'ї кіммерійці в VIII-VII ст. до н.е. зіткнулись з осілим населенням чорноліської культури, де в цих двох сторін відбувались як військові зіткнення, про які ми знаємо з не дуже чисельних слідів згарищ і знищених городищ, так і мирні способи взаємодії.¹⁴⁹ Нас цікавить саме другий тип взаємодії, і те, завдяки чому він фіксується.

В першу чергу мова йде про культурні запозичення населенням чорноліської культури деяких, речей з побуту кіммерійців, таких як вудила, мечі та стріли, які почасти фіксують на територіях поселень чорнолісців.¹⁵⁰ І хоч усі ці речі можна проінтерпретувати як суто військові, про мирні взаємодії кочовиків і представників чорнолісся свідчать предмети, походження яких виводять з Кавказу. В цьому вбачають посередницьку роль кіммерійців в

¹⁴⁹ Скорий С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Київ-Полтава. *Археологія*, 1996. с. 71-72

¹⁵⁰ Там само. с. 71

торгівлі між Кавказом і Подніпров'ям.¹⁵¹ Схожа ситуація відбувалась в Дніпровському лісостеповому лівобережжі в VII ст. до н.е., куди в цей час прибувають кочовики, і вірогідно, разом з цим приносять античний імпорт місцевим землеробським культурам.¹⁵²

В Моравії окрім великої кількості скіфських стріл, кочовики залишили багато інших слідів своєї присутності, частину з яких можливо проінтерпретувати як торговельні або обмінні взаємини. Серед таких прикладів є один, що зустрічається доволі часто – цвяхоподібні, або як їх називають місцеві автори – змієподібні сережки (snake-like earrings, іноді також фігурує назва temple rings).¹⁵³ (Див. додаток 6.) Окрім них зустрічаються також інші речі скіфського походження – наприклад ворворка, знайдена на території городища Котоуч-Штрамберк¹⁵⁴, а також, бронзовий предмет, в звіриному стилі, що імітує лапу хижої тварини, знайдений неподалік від Моравської брами, в Бичачій скелі.¹⁵⁵ (Див. додаток 7.) Неподалік від Моравської брами, в передмісті Оломоуця, в ямі поселення гораковської культури була знайдена кістяна фігурка в формі голови котячого хижака.¹⁵⁶ (Див. додаток 8.) Подібну знахідку досить важко віднести до якоїсь з культур, оскільки звіриний стиль в ній дещо видозмінений, проте, дослідники зазначають, що вона була знайдена у комплексі з векерзугською керамікою.¹⁵⁷ Це не єдиний керамічний виріб який відносять до векерзуг, окрім цього був зафіксований біконічний глечик з ремінною ручкою, виготовлений на

¹⁵¹ Там само. с. 74

¹⁵² Гречко Д. Поселенські системи дніпровського лісостепового лівобережжя другої половини VIII – середини VI ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*. 2020. № 3. с.94

¹⁵³ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 32

¹⁵⁴ Janák V. „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 20. с. 117

¹⁵⁵ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 45.

¹⁵⁶ O. Klára 2017. “Scythian” Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. с. 77

¹⁵⁷ O. Klára 2017. “Scythian” Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. с. 77

гончарному колі.¹⁵⁸ Ще одним типом скіфських керамічних виробів, який відносно часто фіксують в Моравії є глиняні пінтандери.¹⁵⁹ (Див. додаток 9.) Також, в Моравії зафіксовані 3 мушлі Каурі (ареал існування цих моллюсків це Індійський океан).¹⁶⁰ Не варто відносити ці мушлі остаточно до скіфів або ж векерзугу, оскільки це поширене явище і потрапити вони сюди могли і іншими шляхами, проте зазначу, що часто разом з собою їх в різні регіони приносили і скіфи, прикладом може бути Подніпров'я, де ці мушлі також часто фіксуються.¹⁶¹

Найчисельнішими з перелічених пам'яток є цвяхоподібні сережки. Загалом, в Моравії їх зафіксовано 17 екземплярів, в сусідній Богемії – лише 3.¹⁶² Усі ці сережки в Моравії виготовлені з бронзи, почасти покриті сріблом, золотом або ж електрумом.¹⁶³ Приблизно точні локації – відомі, проте інформації про них обмаль, вірогідно, що більшість з них знайдена на поселенських пам'ятках автохтонних культур.¹⁶⁴ Зараз важко сказати, чи зазнавали ці пам'ятки нападів, проте вони не фігурують серед тих, на території яких зафіксовано багато стріл чи інші маркери нападу.

Більшість аналогій таким сережкам відомі з дніпровського правобережного лісостепу і західного поділля, проте зустрічаються і в інших регіонах.¹⁶⁵ Проте в правобережному лісостепу відомі не тільки бронзові сережки, але й золоті і срібні, які зустрічаються переважно в багатих

¹⁵⁸ Там само. с. 75

¹⁵⁹ Там само. с. 67

¹⁶⁰ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 36

¹⁶¹ Гречко Д., Крютченко О., Ржевуська С. Дослідження в ур. Царина Могила, *Археологічні дослідження більського археологічного комплексу в 2017 році*. Київ-Котельва, 2018. с. 43

¹⁶² J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 36

¹⁶³ Там само. с. 36 -56

¹⁶⁴ Там само. с. 36 - 56

¹⁶⁵ Петренко В. Украшения Скифии VII-III вв. до н.е. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Д4-5. С.21

похованнях.¹⁶⁶ Трапляються вони і на територіях городищ, наприклад, на Немирівському городищі.¹⁶⁷ Аналогічна сережка зафіксована на території спаленого скіфами в кінці VI ст. до н.е. городища Вічіна, яке знаходиться в Західній Польщі, і розташоване неподалік від місця, де знайшли скарб з Віташкова.¹⁶⁸ Це городище вважається фінальною точкою Скіфських походів.¹⁶⁹ В даному випадку, можна з впевненістю сказати, що сережки в Моравії виступають в якості чужорідного імпорту, найвірогідніше – скіфського або векерзугського.

Не менш цікавим прикладом імпортних для Моравії знахідок є пінтандери – глиняні печатки та штампи. В Моравії зафіксовано 6 екземплярів.¹⁷⁰ (Див. додаток 9.) Цікавими в першу чергу пінтандери робить те, що вони не відносяться до матеріальної культури скіфів і на території України зустрічаються не так часто.¹⁷¹ Загалом існує два основних ареали поширення пінтандер. Це – Кавказ (центральный Кавказ і Закавказзя) та – ареал культури векерзуг, тобто Угорська низина, Альфельд та території, на які населення векерзугської культури впливало через походи та торгівлю.¹⁷²

Такі приклади кроскультурної взаємодії пояснюють декількома теоріями. В першу чергу існують думки про те, що частина скіфів в Центрально-Східній Європі, а якщо точніше – в Трансільванії, це північно-кавказькі скіфи. Про це зокрема пише Ігор Брюяко, додаючи про те, що

¹⁶⁶ Прикраси давнього населення України. Книга 1. Сережки у вбранні населення Скіфії. (з колекції Музею історичних коштовностей України) / Л. Клочко та ін. Київ : філ. Нац. музею історії України - Музей іст. коштовностей України, 2021. с.92

¹⁶⁷ Там само. с. 92

¹⁶⁸ Jaszewska A. et al. Wicina. Katalog zabytkow metalowych. Zielona gora. *Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego* 2011. с. 287

¹⁶⁹ Брюяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. с. 301

¹⁷⁰ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 36

¹⁷¹ Назаров А., Скорый С., Гречко Д. Новое о погребениях скифской архаики в Днепровском Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologică*. 2017. Т. XIII, № 1-2. с.130

¹⁷² Хохоровски Я. Кавказ и карпатский бассейн в раннем железном веке (проблема происхождения сигиннов). *Археологія і давня історія України*. 2017. № 2. с. 242

вірогідно частина з цих скіфів могла брати участь в Близькосхідних походах.¹⁷³ Також дослідники припускають, що ймовірно, в Угорську низовину переселились лише невеликі групи з Кавказу, які з собою принесли особливий тип поховальних практик, який вилився в появу в Альфельді могильників типу Мезечат.¹⁷⁴ Згодом, вірогідно ця група також вплинула на формування культури векерзуг, яка і принесла на територію Моравії пінтандери. Хоч роль вихідців з Кавказу в формуванні векерзугу і в Скіфських походах залишається досі не до кінця зрозумілою, проте їх присутність там виключати не можна. Все ж на мою думку, не варто забувати і про часту посередницьку роль у торгівлі скіфів, які попри величезні відстані між іншими культурами, з якими у них був контакт, успішно ставали своєрідним трансфером імпортованих речей. Приклад цього вже згадувався в цій роботі, мова йде про посередницьку роль скіфів в торгівлі між землеробським населенням Дніпровського Лісостепу і кавказькими та античними культурами. Можливо і тут відбулась подібна ситуація, а появу пінтандер у автохтонного населення Моравії можна пояснити запозиченням певних ритуальних практик у кочовиків. Про це свідчить те, що одна з 6 пінтандер знайдених в Моравії зафіксована в жіночому похованні в окрузі Брно.¹⁷⁵ А якщо пригадати, що більшість пінтандер скіфського часу на території реалу культури векерзуг знайдені в жіночих похованнях, то складається дуже цікавий пазл, який яскраво ілюструє вплив кочовиків на осіле автохтонне населення Моравії.¹⁷⁶

Додам ще про те, що інші 5 пінтандер були зафіксовані на поселеннях і городищах, одна з яких знайдена в землянці, а настільки точний контекст

¹⁷³ Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х.

Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. с. 256

¹⁷⁴ Хохоровски Я. Кавказ и карпатский бассейн в раннем железном веке (проблема происхождения сикиннов). *Археологія і давня історія України*. 2017. № 2. с. 230

¹⁷⁵ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 56

¹⁷⁶ Назаров А., Скорый С., Гречко Д. Новое о погребениях скифской архаики в Днепро-Донецком Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologică*. 2017. Т. XIII, № 1-2. с.130

інших не відомий.¹⁷⁷ Тому для більш точних висновків необхідні подальші дослідження поховань автохтонних культур в Моравії фази HaD.

Мушлі каурі, представлені в Моравії трьома екземплярами, є доволі екзотичною знахідкою для Центрально-Східної Європи, оскільки найближчий ареал існування цих молюсків дуже сильно віддалений.¹⁷⁸ Традиційно, мушлями каурі називають панцирі молюсків родини *Cyprea*, природним ареалом яких є тропічні та субтропічні води Південної та Південно-східної Азії.¹⁷⁹ Не зважаючи на віддаленість ареалу життя цих морських молюсків, вони зафіксовані по Європі в різні епохи в різних куточках.

Так, наприклад, в Україні вони відомі як в скіфські часи, так і в пізніші епохи. Велика кількість екзотичних мушель каурі (*Cypraea moneta*) відома нам з балтського могильника Острів на Київщині, де ці ракушки становили відчутну частину серед інших знахідок, в цьому випадку вони переважно використовувались як частина намиста, але іноді траплялись і поодинокі мушлі в чоловічих могилах, більшість з них датують XI ст. н.е.¹⁸⁰ Мушлі каурі також фіксували в Україні і в скіфський час. Відомо про екземпляр з Більського городища.¹⁸¹ Ще одна мушля відома з зольника в басейні річки Псел, на Сумщині, неподалік від села Могриця.¹⁸²

¹⁷⁷ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 48, 49, 53.

¹⁷⁸ Там само. с. 31

¹⁷⁹ Bruyako I. Seashells and Nomads of the Steppes (Early Scythian Culture and Molluscs of the *Cyprea* family in Eastern Europe). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2007. Vol. 3, no. 13. С. 227

¹⁸⁰ Дяченко Д. Намисто з могильника Острів (за матеріалами досліджень 2017–2020 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2022. № 2. с. 142, 150

¹⁸¹ Гречко Д., Крютченко О., Ржевуська С. Дослідження в ур. Царина Могила, *Археологічні дослідження більського археологічного комплексу в 2017 році*. Київ-Котельва, 2018. с. 43

¹⁸² Білинський О., Потоцький О., Ходукіна Ю. Дослідження археологічної експедиції Києво-Могилянської академії в 2021 році. «Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022» : 36. тез конф., м. Київ, 27 січ. 2022 р. с. 7

Ці мушлі також відомі і на Балканах, так, наприклад набір з 14 панцирів *Cypraea annulus* знайдений в могильнику Стубарлія в Сербії.¹⁸³ Походження і інтерпретація цих мушель неоднозначна, оскільки увесь цей набір був знайдений лише в одній з багатьох могил.¹⁸⁴ Датують цей могильник IV-III ст. до н.е. Поховання, в якому знайдені мушлі було жіночим, в ньому також зафіксували і інші імпортовані речі – фібули, походження яких дослідники вбачають з території Словенії.¹⁸⁵

В Центрально-Східній Європі, в географічних межах присутності скіфів і похідних від них культур і груп також відома велика кількість зафіксованих мушель каури. Їх знаходять в дуже ранніх могильниках групи Чумбруд в Трансильванії, які пов'язують зі скіфами, а також, в Алфельді, в поселенських пам'ятках культури векерзуг.¹⁸⁶ При тому, дослідники зазначають, що ніде більше по сусідству зі згаданими вище групами кочовиків мушлі каури не фіксуються.¹⁸⁷

Про те, як каури поширювались з Азії і на території Європи існує декілька теорій, серед них – через античні прибережні міста або ж, з Кавказу, через скіфів і далі до Альфельду.¹⁸⁸ Але в випадку Моравії не все настільки просто, оскільки наразі не вказані точні види молюсків знайдених в цьому регіоні, судити про їх походження важко. До того ж, в сусідній Богемії, на території городища Пршічани була зафіксована мушля виду *cyprae tigris*, ареал існування яких знаходиться в Сомалі, а це значно розширює ймовірні

¹⁸³ Ljuština M., Radišić T., Ninčić I. Exotic goods from the early iron age necropolis stubarlija, serbia, as indicators of cultural contacts. *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages : The 17th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Târgu Jiu, 4–7 October 2018.c. 140

¹⁸⁴ Там само. с. 140

¹⁸⁵ Там само. с. 139

¹⁸⁶ Bruyako I. Seashells and Nomads of the Steppes (Early Scythian Culture and Molluscs of the *Cypraea* family in Eastern Europe). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2007. Vol. 3, no. 13. с. 232

¹⁸⁷ Там само. с.232

¹⁸⁸ Там само. с. 232 - 233

торгівельні зв'язки і може виключати скіфів з цього ланцюга.¹⁸⁹ Інші ж мушлі в Богемії в своїй більшості представлені видом *Cypraea moneta*.¹⁹⁰

Тому зараз ще зарано робити остаточні висновки про те, чи були мушлі каури частиною того імпорту, який завезли з собою спочатку в Трансильванію і Альфельд скіфи, а згодом поширили це на ширші території, в тому числі Моравію та Богемію. Поки що, можна лише припустити можливість цього, оскільки ці мушлі були поширені в матеріальній культурі векерзугу і ніде більше по сусідству. Не варто також виключати можливість впливу грецьких міст.

Що ж до інших знахідок, які мають іноземне для Моравії походження, але фігурують в шарах пам'яток які відповідають хронології скіфських походів, то їх атрибуція доволі складна в силу певних обставин, як от відсутність контексту або аналогій. Але й на їх основі можна дізнатись багато цікавого про культурний склад кочовиків, які прийшли в Моравію.

У випадку з кістяною фігуркою котячого хижака, яка знайдена на території поселення гораковської культури, стиль, в якому виготовлений цей виріб, занадто сильно відрізняється як від традиційного скіфського звіриного стилю, так і від видозміненого векерзугського. Пошук аналогій, які б функціонально і стилістично відповідали фігурці пантери з Моравії привів одразу в декілька місць. Походження цього предмету може бути набагато більш віддаленим, ніж здається. Справа в тому, що характерні риси цієї фігурки, на якій вірогідно зображена пантера, стилістично схожі на звіриний стиль, який побутував як в Південно-Західній Азії, так і на територіях Близького сходу. Якщо говорити конкретніше про схожі риси, то мова йде про широко розкриту пащу, детальне зображення зубів та язика, велика увага до різних схематичних позначень інших частин морди тварини, слабко-деталізовані очі, притиснуті до голови вуха та ін.

¹⁸⁹ J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 31

¹⁹⁰ Там само. с. 31

Аналогічну за функціоналом, і дещо схожу за стилем кістяну фігурку котячого хижака знайшли в курганных похованнях на лівому березі р. Тясмин, над Холодним яром.¹⁹¹ Це навершя має дуже схожу на моравську фігурку форму та слабо деталізовані очі, але фактично не розкрита паща і форма вух має значні відмінності від моравської пантери.(Див. додаток 8.)¹⁹²

Зображення пантер також часто фігурує в сибірських пам'ятках доби раннього заліза, але попри схожу деталізацію зубів, пащі і очей, там зазвичай ці зображення фігурують у вигляді не об'ємних бляшок (Див. додаток 8).¹⁹³

Найбільш схожі за стилем предмети походять з Урарту. Фігурки хижаків з Урарту мають схожі риси на фігурку з Моравії. Найчастіше в Урарту зображували левів в різних формах: статуетки, барельєфи, настінні розписи, елементи прикрас, озброєння і обладунків, навершя та ін.¹⁹⁴ Дуже стилістично і функціонально схожим на моравську фігурку пантери є бронзове навершя у вигляді левиці з урартського міста Аяніс.(Див. додаток 8)¹⁹⁵

Скіфи, як не дивно, дуже активно контактували і з Урарту. На території урартської фортеці Аяніс зафіксовано більше ніж 150 скіфських стріл, і більшість з них зосереджена навколо воріт і стін укріплення.¹⁹⁶ Окрім цього, існує безліч інших речей, які свідчать про активну присутність скіфів на території Передньої Азії та Близького сходу.

Тому, через це, ще більш цікавою знахідкою стає загадкова кістяна фігурка пантери з Моравії, оскільки в рамках теорії про те, що стилістично вона або повторює або хоча б наслідує урартський анімалістичний стиль, це може свідчити про неперервний зв'язок кочовиків, які потрапляли на

¹⁹¹ Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург : Типография М.М. Стасюлев., 1887. с. 69

¹⁹² Там само. с. 69 - 70

¹⁹³ Sharkey B. Predators and Prey: Cosmological Perspectivism in Scythian Animal Style Art. Arts. 2022. Vol. 11, no. 6. с. 9-10

¹⁹⁴ Dara M. Urartian Lion Figure: The Travelling Motif in the Ancient Near East. *The International Journal of Ancient Iranian Studies*. 2021. Vol. 1, no. 1. с. 45

¹⁹⁵ Див. додатки. Dara M. Urartian Lion Figure: The Travelling Motif in the Ancient Near East. *The International Journal of Ancient Iranian Studies*. 2021. Vol. 1, no. 1. с. 45

¹⁹⁶ Махорты С. Скифы и урарту. *Археологія і давня історія України*. 2020. № 3. с. 80

територію Угорської низовини та Трансільванії, і тих, що залишилися на території Причорномор'я, Українського степу, і до всіх тих, які брали участь в Азійських походах і привозили з собою різноманітні імпорتنі товари. До того ж, можна припустити, що ті самі скіфи, що брали участь в Близькосхідних походах, згодом займалися тим самим і в Моравії.

Бронзовий предмет в формі лапи хижака (Див. додаток 7.), зафіксований в печері в Бичачій скелі, має велику кількість аналогій в Подніпров'ї, Подунав'ї, Подністров'ї, в Криму та в Приазов'ї, тощо.¹⁹⁷ Масив таких предметів класифікується як тип зображень кінцівок хижаків «Журовка—Аксютинці».¹⁹⁸

Вцілілий глечик з ремінною ручкою не має прямих, проте схожі керамічні посудини, які дещо відрізняються за конструкцією відомі з правобережного дніпровського лісостепу.¹⁹⁹ Ворворка, знайдена на території городища Котоуч-Штрамберк не є показовою, оскільки це городище зазнало нападу кочовиків, і вірогідно ця знахідка була принесена туди в той же момент нападниками, тому напевно її можна записувати в імпорт.²⁰⁰

Отже, якщо поглянути на картину загалом, скіфи, і поліетнічна культура векерзуг, яка схоже перейняла риси поведінки скіфів, принесли з собою в ЦСЄ багато нового. Конкретно в Моравії, де скіфська активність була однією з найбільших, судячи по кількості атакованих городищ і зафіксованих стріл, зміни торкнулись як матеріальної культури автохтонного населення, так і їх більш глобальних практик, як от фортифікації. Зміну фортифікації можна пояснити як реакцію місцевого населення, яке групувалось і будувало малі городища для захисту невеликої общини, так і економічною кризою, яка була викликана занепадом торгівельних шляхів, розоренням великих центрів

¹⁹⁷ Канторович А. Изображения в скифском зверином стиле на предметах «крымской коллекции». Археология і давня історія України. 2019. № 2. с. 436

¹⁹⁸ Там само. с. 436

¹⁹⁹ Назаров А., Скорый С., Гречко Д. Новое о погребениях скифской архаики в Днепровском Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologică*. 2017. Т. XIII, № 1-2. с. 128

²⁰⁰ Janák V. „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 20. с. 117

торгівлі і виробництва, і яка в свою чергу викликала «роздроблення еліт». Обидві версії мають право на існування, як перша, яка має аналогії в Дніпровському лісостепу, так і друга, тому що економічна криза викликана постійними рейдами кочовиків доволі помітна і проявляється як в занепаді Бурштинового шляху²⁰¹, так і в зменшенні кількості багатих поховань.²⁰²

Істотні зміни не оминули і матеріальної культури. Схоже, що в широкому вжитку серед населення автохтонних культур Моравії знаходились скіфські сережки, оскільки їх кількість доволі відчутна, притому набагато цікавішим є те, як у вжиток увійшли пінтандери. Зважаючи на те, що одну зі знайдених пінтандер зафіксували в жіночому похованні, обережно можна припустити, що речі цього типу не тільки увійшли у вжиток автохтонних культур Моравії, але й стали певним культурним запозиченням на рівні запозичення цілої практики, оскільки населення векерзугу так само клало пінтандери переважно в жіночі поховання. А це вже в свою чергу свідчить не тільки про переймання деяких речей, а про цілий культурний діалог, а якщо врахувати, що батьківщиною пінтандер є Кавказ, то цю взаємодію можна назвати крос-культурною.

Загалом, наведене вище говорить нам про те, що Скіфські походи не обмежувались лише агресивними типами взаємодії, схоже що цей сторічний процес включав в себе і торгівлю, і обмін, і навіть певне співіснування. Подальші польові дослідження обов'язково внесуть багато нового в питання того, як відбувалась взаємодія кочовиків та осілого населення Моравії.

Окрім цього, кочівницький імпорт в Моравії характерний своєю полікультурністю: пінтандери походять з Кавказького регіону, цвяхоподібні сережки переважно пов'язуються з українським лісостепом, кістяна фігурка пантери, вірогідно, пов'язана з Урарту, хоча й не обов'язково виготовлена там,

²⁰¹ Chochorowski, J. Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV, c. 32

²⁰² J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 32

а зважаючи на деякі відмінності, є скоріше наслідуванням стилю, проте певний зв'язок все одно залишається. Каури – також елемент глобальної торгівлі. Бронзова кінцівка хижака – поширена по всьому ареалу скіфів. Все це свідчить не тільки про строкатість населення, яке прийшло та оселилось в угорських степах та трансільванських лісах, а згодом потрапило і в Моравію, але й про важливу роль глобальної торгівлі: з однієї сторони, ми бачимо ситуацію, коли скіфська зброя в Центрально-Східній Європі ніби консервується і перестає змінюватись, з іншої – можна побачити постійну зміну форм, строкатість і залучення не мілітарних предметів з абсолютно різних регіонів.²⁰³ І з цього всього впливає дуже дивна деталь – абсолютно мізерна кількість античного імпорту. Це питання також доведеться вирішувати в майбутньому, коли буде більша кількість матеріалів з польових досліджень.

Ріст кількості зафіксованого імпорту скіфського походження вчені пов'язують з розвитком сфери металошукачів. Таким чином, більшість цвяхо-подібних сережок знайдена завдяки їм, тому ми знаємо лише приблизну їх локацію і контекст, а щоб зрозуміти, в яких обставинах і де конкретно був знайдений виріб, необхідно проводити повноцінні дослідження. Тому зараз завіса впливу Скіфських походів лише трохи привідкривається, і розуміння цього процесу виходить на кардинально новий рівень, особливо, якщо згадати, що не так давно ще були суперечки, про те, чи існували ці походи взагалі.²⁰⁴

²⁰³ Брюяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. с.303

²⁰⁴ Там само. с. 299

ВИСНОВКИ

В ході роботи було окреслено в загальних рисах становище Моравії в проміжок часу до вторгнення скіфів в регіон. Загалом картина виглядає так: Моравія доволі рівномірно розділена на 2 основних сфери заселення – гораковської культури та культури платеніче. Ці дві культури є представниками двох різних культурних комплексів – лужицького і середньодунайського галльштаттського кола. Вірогідно, що між ними відбувався постійний контакт в Моравії, це в першу чергу виявляється в культурному імпорті в поховальних інвентарях і в побутовому комплексі, наприклад, керамічних посудинах.

В ранню галльштаттську епоху в фази HaB – HaC в Моравії будувались великі городища, які вимагали великої кількості ресурсів, в фази HaC2 – HaD1 фіксується зростання кількості багатих поховань, поява зброї в них свідчить про зародження військової еліти в регіоні. Також в ці ж фази Моравія мала повний цикл виробництва бурштинових виробів, що означає те, що на цей момент це був вже не просто транзитний регіон, крізь який проходив Бурштиновий шлях, а ця торгова магістраль скоріше була повноцінна включена в місцеву економіку. Бурштиновий шлях надійно контролювався великими городищами, що свідчить про усвідомлення його важливості для регіону і його населення. Фіксується також імпорт зі східно-альпійського регіону та північної Італії, що свідчить про торговельні зв'язки з західним галльштаттом по Дунаю. Все це наглядно демонструє нам те, що перед початком руйнівних Скіфських походів Моравія була на піку економічного розвитку.

З приходом кочовиків в регіон Моравія зазнає значних збитків і руйнування. В основному страждають городища, які побудовані обабіч або безпосередньо біля Бурштинового шляху і використовувались скоріш за все в якості оборонних форпостів. На частині з городищ, які зазнали нападу кочовиків є сліди того, що після нападу вони вже не відновлювали функціонування, проте деякі з них цілком собі могли функціонувати і в пізніші

епохи. Почасти можна побачити ситуацію, що разом з городищем страждають і агломерації з неукріплених поселень навколо фортів.

Кочовики спричинили велику кількість істотних змін в регіон. Зараз можна припускати, що саме їх поява могла змінити систему фортифікаційної забудови в регіоні і призвести до появи великої кількості дрібних городищ. Також, скіфи вірогідно спричинили хвилю міграції населення гораковської культури на північ в ареал культури платеніче. Ймовірно, що група календерберзької культури на крайньому півдні Моравії також зазнала нападів, проте це ще потребує підтвердження і залишається в рамках теорії. Можна припустити, що зв'язки з галльштатом в Моравії могли послабитись, оскільки важливий і дуже багатий центр календерберзької культури поряд з Моравією, в Західній Словаччині – Смоленіце-Мольпір, був повністю зруйнований скіфами в фазу HaD1.

Проте не руйнування єдиним. Скіфи принесли в регіон багато імпорту, який почасти зникає в роботах дослідників, які зосереджуються переважно на військових аспектах питання. Проте східний імпорт, який принесли кочовики в регіон дуже строкатий і розкиданий по регіону спорадично. Загало імпортні предмети зі сходу мають дуже різне походження і скоріш за все така строкатість культурного впливу спричинена видозмінами і в самих скіфах, частина населення яких вірогідно стала основою для появи поліетнічної культури векерзуг в Алфельді. Так, в Моравії зустрічаються скіфські сережки, які часто пов'язують з українським лісостепом, окрім цього часто зустрічаються глиняні штампи – пінтандери, які були поширені в кавказькому регіоні. Що цікаво, схоже що пінтандери увійшли в обіг моравського населення на рівні запозиченої практики класти пінтаредри в жіночі поховання, а ця практика в свій час побутувала в ареалі культури векерзуг. До того ж в Моравії зафіксували кістяну статуетку в вигляді голови пантери. Стилістично цей предмет не схожий на традиційний скіфський звіриний стиль і знайти аналогії було доволі важко, проте зараз зрозуміло, що ця фігурка ймовірно походить з Урарту, де має дуже схожу аналогію зі знахідок в місті

Аяніс. Розглянуто також явище мушель каури, які часто фіксують по європейських пам'ятах різних епох, проте не можна однозначно сказати, чи це скіфський імпорт чи ні.

Загалом, чужорідні для Моравії речі, як бачимо, походять з різних віддалених від регіону місць, проте їх появу можна пояснити як посередницькою роллю кочовиків в торгівлі, між віддаленими регіонами, як це було в українському лісостепу, так і поліетнічністю культури векерзуг, яка складалась в тому числі з населення з Кавказу.

Загалом, в роботі вдалось скласти загальну картину явища Скіфських походів і їх впливу на Моравію, проте описані вище ідеї радше формують запит на проведення масштабних розкопок пам'яток та вказують головні напрямки розробки цієї теми в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Монографії, тези конференцій.

1. Білінський О., Потоцький О., Ходукіна Ю. Дослідження археологічної експедиції Києво-Могилянської академії в 2021 році. «*Археологічні студії: здобутки та перспективи 2022*» : Зб. тез конф., м. Київ, 27 січ. 2022 р. с. 3-9.
2. Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург : *Типография М.М. Стасюлева.*, 1887. 172 с.
3. Бруяко И.В. Ранние кочевники в восточной Европе. X-V вв. до р. Х. Кишинев: Высшая антропологическая школа, 2005. 360 с.
4. Ключко Л. та ін., Прикраси давнього населення України. Книга 1. Сережки у вбранні населення Скіфії. (з колекції Музею історичних коштовностей України). Київ. *філ. Нац. музею історії України - Музей іст. коштовностей України*. 2021. 172 с.
5. Петренко В. Украшения Скифии VII-III вв. до н.е. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Д4-5. 144 с.
6. Скорий С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. Київ-Полтава. *Археологія*, 1996. 135 с.
7. Тереножкин А. Предскифский период на днепровском правобережье. Київ. *Типография Издательства АН УССР*, 1961. 245 с.
8. Фіалко О. Болтрик Ю. Напад скіфів на Трахтемирівське городище. Київ. 2003. 152 с.
9. Шрамко Б.А. Більське городище в наукових працях Б.А. Шрамка. Котельва-Харків: *Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна*. 2016. 606 с.
10. Butrimas A., Jovaiša E. The balt's amber route to classical civilization. *International amber researcher symposium "Amber. Deposits-collections-the market"* : Зб. Доп. конференції, Gdansk, 22–23.03.2013. Gdansk, 2013. с. 73.

11. Čižmář M. Encyklopedie hradišť na Moravě a ve Slezsku. Praha. Libri, 2004. c. 245.
12. Golec M. Horákovská kultura v těšetickém mikroregionu. Brno. Masarykova univerzita. 2003. 413 c.
13. Hladikova K., Kmeťová P. Social Dimension of Burial Mounds of Kalenderberg Group (Hallstatt Culture): Case Study of Burial Mounds in Sopron-Burgstall Cemetery. *19th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, Pilsen, 10 May 2013. 22 c.
14. Jaszewska A. et al. Wicina. Katalog zabytkow metalowych. Zielona gora. *Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego* 2011. 320 c.
15. Ljuština M., Radišić T., Ninčić I. Exotic goods from the early iron age necropolis stubarlija, serbia, as indicators of cultural contacts. *Border Guards of the Passes, from the Fortresses and the Graves. The Bronze and Iron Ages : The 17th International Colloquium of Funerary Archaeology*, Târgu Jiu, 4–7 October 2018. c. 139 - 148
16. Makarová E. Chamber tombs of the Platenice culture – elite burials?. *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich* : 36. доп. конф., м. Linz, 2013. с. с. 95 – 106.
17. Mírová Z., Golec M. Halštatská Býčí skála. Minulost, přítomnost a budoucnost / Hallstatt Period Býčí Skála Cave. Past, Present and Future. *Sborník Referátů z Konference k Mezinárodnímu Roku Jeskyní a Krasu*, Českovice, 17-18 October 2021. c. 13 – 17.
18. Pare C. F. E. Wagons and Wagon-Graves of the Early Iron Age in Central Europe. Oxford. *Oxford Committee for Archaeology. Oxbow Books.*, 1992. 393 c.

Статті.

1. Білінський О. Городища скіфського часу в дніпровському лівобережному лісостепу: загальна характеристика, каталог, типологія. *Археологія і давня історія України*. 2018. № 1. с. 213-234.
2. Гречко Д. Поселенські системи дніпровського лісостепоного лівобережжя другої половини VIII – середини VI ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*. 2020. № 3. с. 91 – 100.
3. Гречко Д. С., Крютченко О.О., Ржевуська С.С. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2017 році. В: Корост І.І. (ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2017*. К.-Котельва, 2018 с. 42 – 59.
4. Гуцал А. Рудковицьке городище і перший похід скіфів у Придністровський лісостеп. *Давня і середньовічна історія України*. 2000. Кам'янець-Поділ. с. 70-79.
5. Дяченко Д. Намисто з могильника Острів (за матеріалами досліджень 2017–2020 рр.). *Археологія і давня історія України*. 2022. № 2. с. 134 – 150.
6. Іллінська В. Скіфські сокири. *Археологія*. 1961. № XII. С. 27 – 52.
7. Канторович А. Изображения в скифском зверином стиле на предметах «крымской коллекции». *Археологія і давня історія України*. 2019. № 2. с. 430 – 455.
8. Клочко В.І., Скорий С.А. Курган 15 біля Стеблева в Пороссі. *Археологія*, 1993 № 2, Київ, 1993. С. 71 – 84 .
9. Махортых С. Скифы и урарту. *Археологія і давня історія України*. 2020. № 3. с. 70 – 79.
10. Назаров А., Скорый С., Гречко Д. Новое о погребениях скифской архаики в Днепровском Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologică*. 2017. Т. XIII, № 1-2. с. 122 – 133.
11. Парцингер Г. Степные кочевники на востоке Центральной Европы. Находки и памятники в свете сравнительной археологии. *Вестник древней истории* № 2 1998 с. 104 – 115.

12. Скорый С.А. К вопросу о скифских походах в лужицкие земли. *Советская археология*. 1990. № 1. с. 34 – 41.
13. Хохоровски Я. Кавказ и карпатский бассейн в раннем железном веке (проблема происхождения сигиннов). *Археологія і давня історія України*. 2017. № 2. с. 228-244.
14. Хохоровский Я. Скифские набеги на территорию Средней Европы. *Российская археология*, 1994 № 3 С. 49 - 64 .
15. Agerskov H. Rose et al. Radiocarbon dating and Hallstatt chronology: a Bayesian chronological model for the burial sequence at Dietfurt an der Altmühl ‘Tennisplatz’, Bavaria, Germany / *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2022. Vol. 14, no. 4. с. 1 – 18.
16. Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. с. 329 – 344.
17. Baron J. The Hallstatt Period in Śląsk. *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages*. Warszawa, 2017. с. 368 – 387.
18. Barta, P., Kmeťová P., Stegmann-Rajtar S. Archived radiocarbon and dendrochronological samples from Smolenice-Molpír: a contribution on site use in the Early Iron Age and the formation of the archaeological record. *Archaeolingua, Main Series*. 2017. № 38. С .527 – 547.
19. Bruyako I. Seashells and Nomads of the Steppes (Early Scythian Culture and Molluscs of the Cyprea family in Eastern Europe). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2007. Vol. 3, no. 13. с. 225 – 240.
20. Chmelo L. Identification and chronological aspects of western influence in northeast Alpine region of Hallstatt culture. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. с. 161 – 181
21. Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, с. 9 – 58.

22. Dara M. Urartian Lion Figure: The Travelling Motif in the Ancient Near East. *The International Journal of Ancient Iranian Studies*. 2021. Vol. 1, no. 1. c. 37 – 51.
23. Felcan M., Pašteka R., Stegmann-Rajtár S. Research on the Early Iron Age hillfort of Smolenice-Molpír in the Western Carpathians. *Bringing Down the Iron Curtain*. 2020. c. 65 – 83
24. Golec M., Kozubová A. Předměty vekerzugské kultury a předměty východního typu na Moravě. *Archaeologica Olomucensia*. 2020. Vol. 5. c. 210–218, 308–324.
25. Grechko D. About the Dating of the Scythian Type Arrowheads of the Late Hallstatt Period From Central Europe. *Archaeology*. 2020. No. 4. c. 12 – 28.
26. Hellmuth A. Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia*. 2006. c. 191 – 208.
27. Holubová Z. K otázce horákovské "expanze" do oblasti lužických popelnicových polí. Seminář 2. / ed. by Z. Měřinský, J. Klápště. Brno : *Moravskoslezská škola doktorských studií*, 2011. c. 54 – 65.
28. J. Bartík et al , The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic, *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. c. 27 - 69.
29. Janák V. „Skýtská“ militaria z Kotouče u Štramberka a jeho nejbližšího okolí. *Studia Historica Nitriensia*. 2017. Vol. 20. C. 117 – 135
30. Kołodziejski A. Badania zespołu osadniczego ludności kultury łużyckiej z okresu późnohalsztackiego w Wicinie, pow. Lubsko, w latach 1966 - 1969. *Zakład Narodowy im. Ossolińskich*, 1971. c. 93 – 108.
31. Kozubová A. With a Weapon in Hand and a Horse by Side.’ Weapons and Horse Harness in Graves of Vekerzug Culture from an Interregional Perspective. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2021. No. 42. c. 81 – 112.

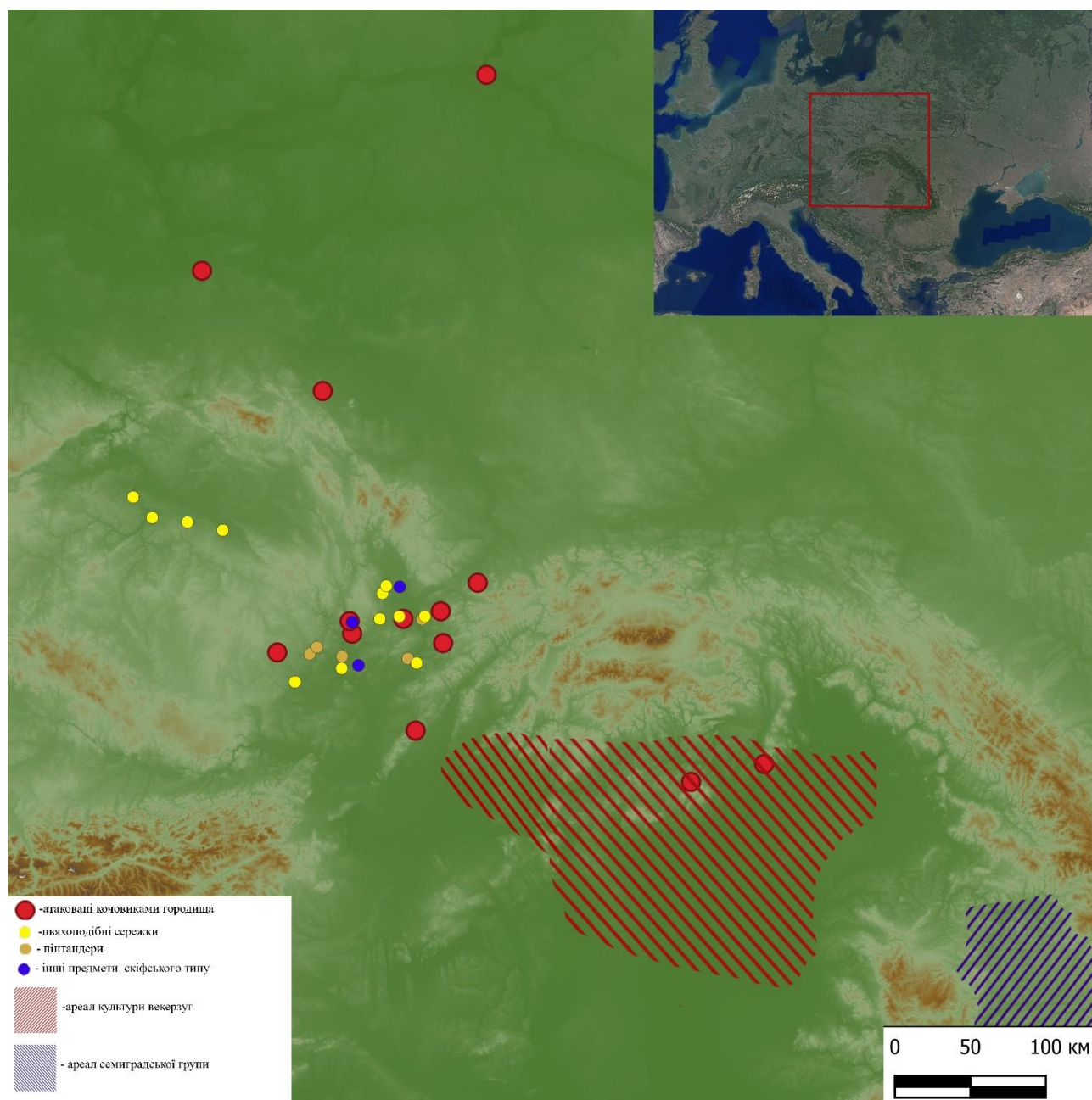
32. Krapiec M. Szychowska-Krapiec E. Analiza dendrochronologiczna drewna z badań grodziska w Wicinie w latach 2008-2012. Zielona Góra. 2013. C. 371-417
33. Kuča, M., Prichystal, A., Schenk, Z., Škrdla, P., Vokác, M. Lithic raw material procurement in the Moravian Neolithic: the search for extraregional networks. *Documenta Praehistorica* 2009 . № 36, 2009. c. 313–326.
34. Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. c. 29 – 48.
35. Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25 c. 185 – 229.
36. O. Klápa 2017. “Scythian” Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. c. 65 - 82 .
37. Sharkey B. Predators and Prey: Cosmological Perspectivism in Scythian Animal Style Art. *Arts*. 2022. Vol. 11, no. 6. c. 1 – 39.
38. Szabó G., Kiss A., Tóth Z. H. A Shooting Experiment with Reconstructed Scythian Arrows and Bows : New Data on the Iron Age Siege at Dédestapolcsány-Verebce-tető. *Hungarian Archaeology*. 2021. Vol. 10, no. 3. c. 43 – 52.
39. Szabó G., Czajlik G., Reményi Z. Traces of an Iron Age Armed Conflict. *Hungarian Archeology*. 2014. c. 1 – 7.
40. Szabó G., Investigations of an Early Iron Age Siege: Preliminary Report on the Archaeological Research Carried out at Dédestapolcsány-Verebce-bérc between 2020 and 2022. *Dissertationes Archaeologicae*. Ser. 3. No. 10 2023. c. 277 – 299.
41. Topal D., Golec M. Vekerzug culture and new finds of Scythian akinakai in Moravia. *Tyragetia*. 2017. Vol. 9, no. 1. c. 7-22.

42. Trefný M. Hallstatt elite burials in Bohemia from the perspective of interregional contacts. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. Sidestone Press.2017. c. 109 – 126
43. Zielonka B. Materiały z osiedla obronnego kultury łużyckiej w miejscowości Kamieniec pow. Toruń. *Wiadomości Archeologiczne*, 1955 № XXII. C. 158-174

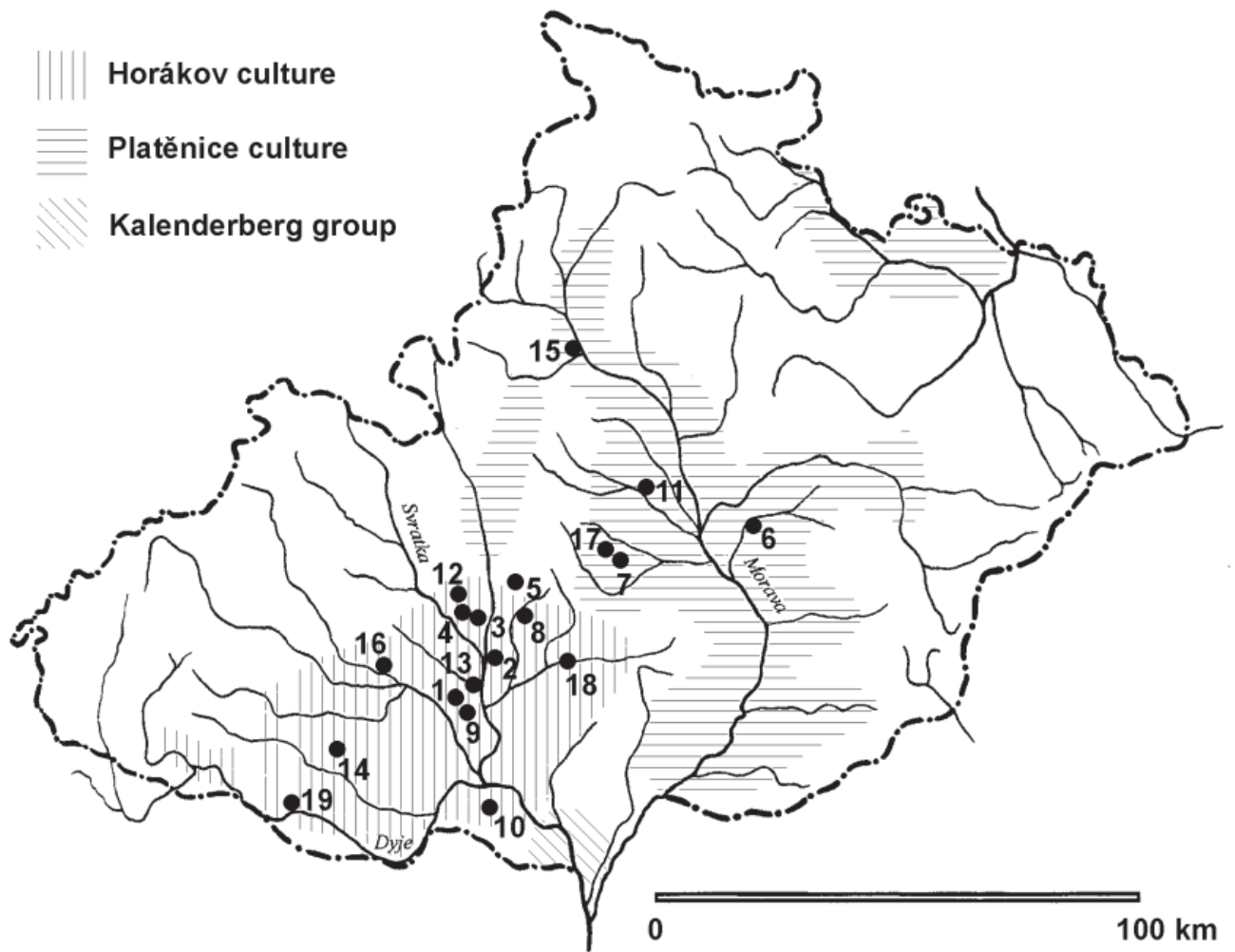
Подяки.

1. Олександрі Загладі, яка відповідала на будь яке моє питання стосовно навчання, навіть вночі.
2. Моїй родині, за розуміння і підтримку.
3. Друзям, з якими ми вечорами намагались писати свої роботи, навіть попри відключення світла, за поради і смішні анекдоти.
4. Олександрю Лозовому. За те, що колись показав мені, що наука дійсно цікава.
5. Білінському Олегу Олеговичу. Моєму науковому керівнику за вкладені сили і час в цю роботу.

Додатки.

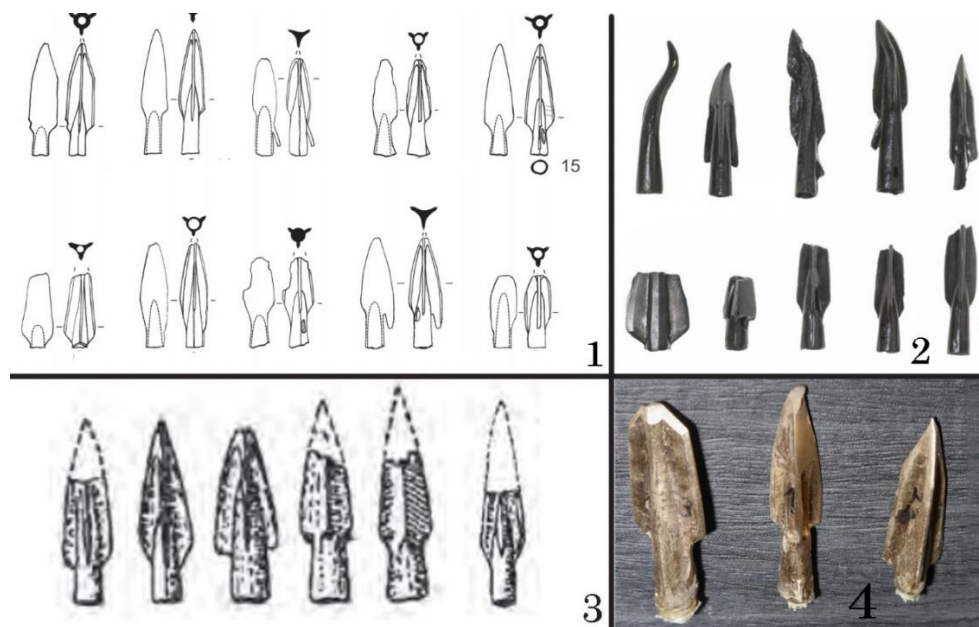

1. Мапа пам'яток, що зазнали нападу кочовиків та предметів скіфського типу в Моравії та сусідніх регіонах.

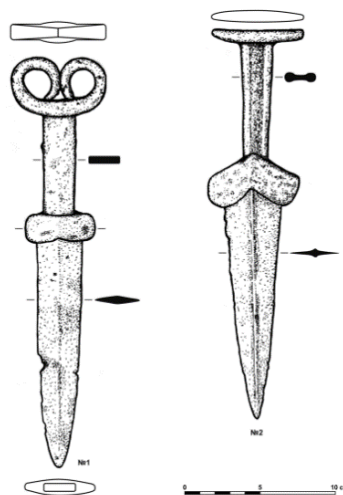

2. Мапа заселення Моравії в фазах HaC – HaD.

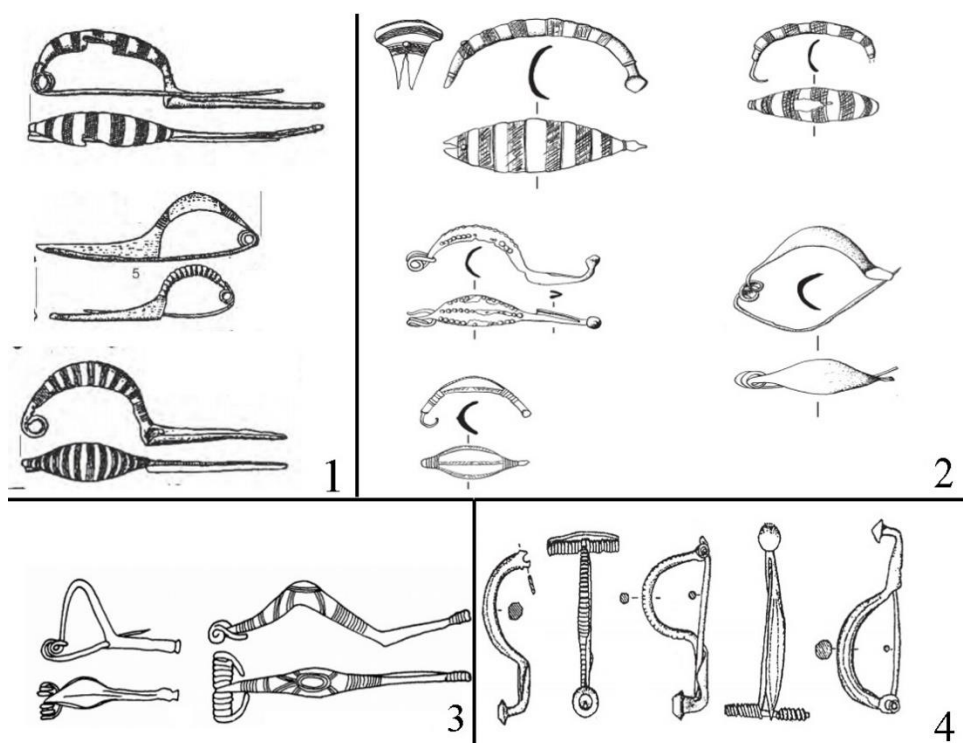
Джерело: Makarová E. To the supra-regional connections and formation of elites in the early Hallstatt period. *Moravia – a connecting Line between North, West and South*. 2017. Sidestone Press. c. 30

3. Характерні ушкодження скіфських стріл після влучання в оборонні споруди чи стіни будівель. Городища: 1. Рисів. 2. Веребс-Берц. 3. Смоленіце-Мольпір. 4. Експериментальне дослідження з реконструкцією скіфських стріл і луку.
- Джерела. 1) Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25 с. 225. 2) Szabó G., Czajlik G., Reményi Z. Traces of an Iron Age Armed Conflict. *Hungarian Archeology*. 2014. с. 4. 3) Chochorowski, J. . Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. № XXXV, с. 38. 4) Szabó G., Kiss A., Tóth Z. H. A Shooting Experiment with Reconstructed Scythian Arrows and Bows : New Data on the Iron Age Siege at Dédestapolcsány-Verebce-tető. *Hungarian Archaeology*. 2021. Vol. 10, no. 3. с. 50.

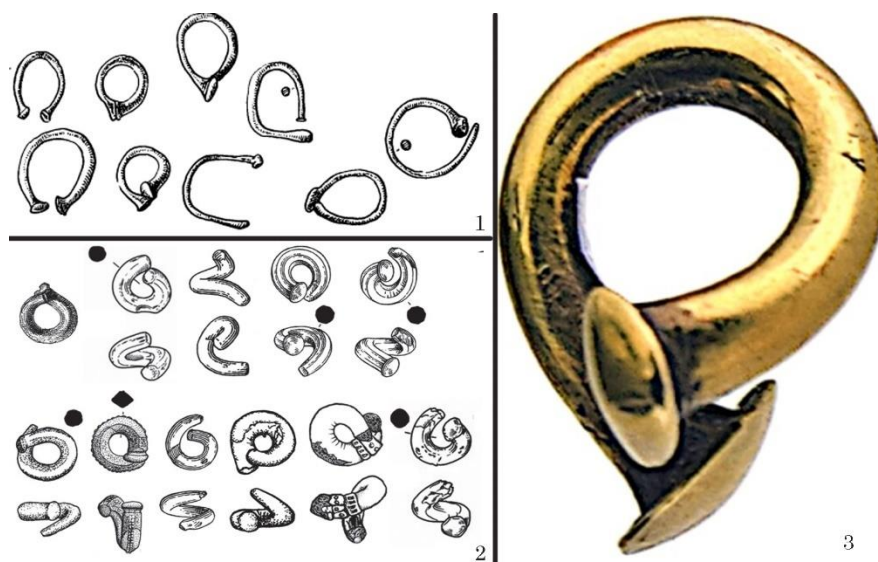
4. Акінаки з городища Гораковський град. Джерело: Topal D., Golec M. Vekerzug culture and new finds of Scythian akinakai in Moravia. *Tyragetia*. 2017. Vol. 9, no. 1.

5. Фібули з городищ, які зазнали нападу кочовиків. 1.Смоленіце-Мольпір. 2. Рісів.

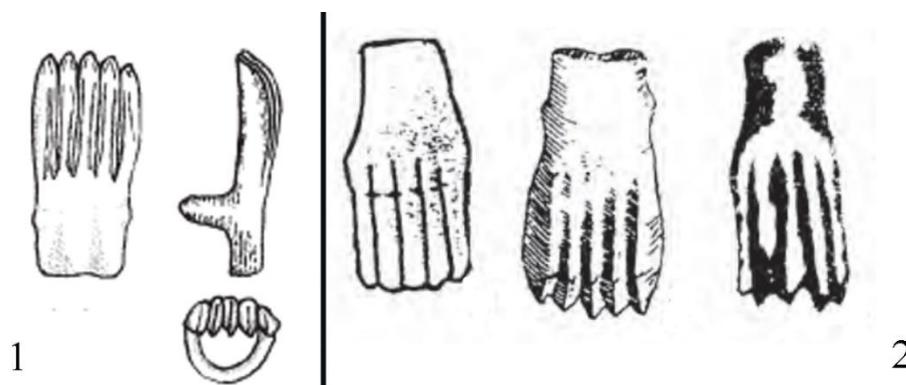
3. Кженовіце. 4. Вічіна.

Джерела: 1.) Chochorowski, J. Scytowie a Europa Środkowa historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2014. XXXV c.40 2.) Novák M. Moravský „Molpír“? Halštatské nálezy z opevněného výšinného sídliště Provodov-Ludkovice Rysov. *Pravěk Nová řada*. 2017 № 25. c. 22. 3) Bambasová S. Results of a geophysical survey at the Křenovice hillfort. *Die frühe Eisenzeit in Mitteleuropa*. 2019. No. 9. c. 334

6. Цвяхоподібні сережки (snake-like earrings/temple rings) 1. Укр. Лісостеп. 2. – Моравія. 3. – Курган 1 поблизу с. Трипілля.

Джерела: 1) Петренко В. Украсения Скифии VII-III вв. до н.е. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Д4-5. 104 с. 2) J. Bartík et al, The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic, *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 60. 3) Клочко Л. та ін., Прикраси давнього населення України. Книга 1. Сережки у вбранні населення Скіфії. (з колекції Музею історичних коштовностей України). Київ. *філ. Нац. музею історії України - Музей іст. коштовностей України*. 2021. с. 28

7. Предмети типу «Журовка-Аксютинці». 1. Бича Скеля, Моравія. 2. Кримська колекція.

Джерела: 1) J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 60. 2) Канторович А. Изображения в скифском зверином стиле на предметах «крымской коллекции». *Археология і давня історія України*. 2019. № 2. с. 435.

8. Зображення пантер і вірогідно левиці. 1. Моравія, Немілани. 2. Урарту, Аяніс.
3. Курган на лівому березі р. Тясмин. 4. Сибірська колекція.

Джерела: 1) О. Klára 2017. “Scythian” Findings in the Moravia, *Acta Archaeologica Carpathica*. 2017. № 52. с. 76. 2) Dara M. Urartian Lion Figure: The Travelling Motif in the Ancient Near East. *The International Journal of Ancient Iranian Studies*. 2021. Vol. 1, no. 1. с. 45. 3) Бобринский А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. Санкт-Петербург : Типография М.М. Стасюлев., 1887. с. 70. 4) Sharkey B. Predators and Prey: Cosmological Perspectivism in Scythian Animal Style Art. *Arts*. 2022. Vol. 11, no. 6. с. 9.

9. Пінтандери. 1, 2, 3. – Моравія. 4. Курган Почапінці.

Джерела: 1) J. Bartík et al. The Vekerzug and other Eastern cultures in the Czech Republic. *Studia archaeologica Brunensia*. 2017. No. 1. с. 61. 2) Назаров А., Скорый С., Гречко Д. Новое о погребениях скифской архаики в Днепровском Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologică*. 2017. Т. XIII, № 1-2. с.130